

ÁLLAMI PÉNZGŐSRI FŐISOLA

TÖRTÉNELMI
TÁRSZÉKE

5843

SZEGED

NAGY FRIGYES.

IRTA

MACAULAY T. B.

ANGOLBÓL FORDITOTTA

SZENTKIRÁLYI MÓRICZ.

MÁSODIK KIADÁS.

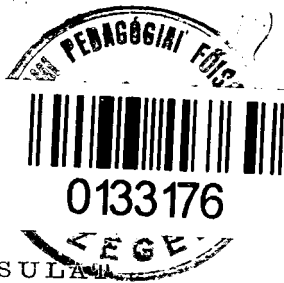

BUDAPEST.

FRANKLIN-TÁRSULAT

MAGYAR IROD. INTÉZET ÉS KÖNYVNYOMDA.

1911.

Pedagógiai Főiskola, Szeged
Központi Leltár

Lelt. naplót sz.: 4977 / 1954

ELŐSZÓ.

Macaulay tanulmányai között a legérdeke-
sebbek egyike az, melyet II. Frigyes, porosz
királyról írt: a legérdekesebbek közé sorozom
azért, mert a múlt század utolsó felének e
legnagyobb emberét mintegy hálósipkában tün-
teti föl; és ha a történetíró előtt csakis azon
események érdekesek, melyek az emberiség
viszonyaiban kisebb-nagyobb változást idéztek,
vagy készítettek elő, a lélektani buvárló annál
nagyobb érdekléssel viseltetik azon férfiak benső
egyéni élete iránt, kiket a gondviselés eszközül
választott, nagyszerű események végrehajtására.

És úgy látszik Macaulaynak nem is volt egyéb
célja, mint ily értelemben kiegészíteni azon
munkának hézagait, mely a dolgozatra alkalmúl
szolgált, és melynek, mint történelmi műnek,
főfeladata nem is lehetett egyéb, mint az ered-
ményekkel foglalkozni: e munka Londonban
1842-ben, *Frederic the great, and his Times* etc.
(Nagy Frigyes és kora) cím alatt jelent meg
Campbell Tamás tollából, még csak a hét éves
háborúig terjedt, tehát, mint Macaulay mondja,

második Frigyes uralkodásának legérdekesebb szakát nem tárgyalja : és így Macaulay dolgozata is itt állapotodik meg ; de azon szempontból, melyből a dolgozat főérdekét tekinteni kell, ez semmi hiány, mert az egyéniség a további események által nem változott.

Macaulay ugyan nem ír Nagy Frigyesre panegyrist, és jellemének zordonságait nemcsak nem legyezgeti, sőt ki is emeli : de ezt ne vegye senki a nagy férfiú kisebbitésének, mert szükségképen való kisugárzásai azok ama sziklakeménységű, rendíthetlen makacs elszántságnak, mely nélkül se Európa három leghatalmasabb államai ellen, kised országának aránylag csekély erejével, céljait győzelmesen kivívni, se ifjúságának óriási sanyargatásai ellenére lelkének ruganyosságát megtartani képes nem lett volna.

Minél szilárdabb, minél tömörebb a jellem, annál sötétebb árnyékot vet ; a lágy, jóságos, kedélyes, átlátszó jellemek árnyékát ellenben alig vesszük észre ; de gyengeségeivel rendszerint vissza is élünk : helyeseljük-e a czélt és eszközöket, melyekért és melyekkel küzdött ? ez más kérdés : e felett a bírálatot a politika, fájdalom mindig önző érdekek indokai szerint szokta elhatározni.

A fordító.

NAGY FRIGYES.

A porosz monarchia, az európai nagy államok legifjabbika, népszámra és jövedelemre nézve csak az ötödik helyet foglalja el közöttük, de művészet, tudomány és polgárosodás tekintetében már a harmadik, ha nem a második helyre van jogosítva. Alacsony fészekből származott. A brandenburgi örgrófságot Zsigmond császár a XV. század kezdete körül adományozá a nemes Hohenzollern háznak. A XVI. században a család Luther tanára tért által. Prussia (porosz) herczegséget a XVII. század elején nyerte a lengyel királytól: de még ezen területi gyarapodás mellett is, a Hohenzollern-ház fejedelmi tagjai alig sorakozhattak a szász és bajor választó fejedelmek mellé. Brandenburg talajának legnagyobb része terméketlen vala; maga Berlin, a tartomány fővárosának, és Potsdam, az örgrófok kedvencz székhelyének környéke pusztá volt. A vidék némely helyütt a mély sívány miatt, a legszorgalmasabb művelés mellett is, alig termett vékony rozs és zab aratást; máshol az őserdöket, melyekből hajdan a római birodalom hódítói szállottak le a Dunához, még emberi kéz és fejsze nem érin-

tette. Ott, hol a talaj dús volt, többnyire posványos is vala, és kórt hozó gőzei által elidegeníté a mívelőt, kit termékenysége kecsegtetett volna. Frigyes Vilmos, kit a «nagy választó» névvel jelölnek, volt azon fejedelem, kinek politikájától szeretik utódai származtatni emelkedésük kezdetét. Ez a westphaliai béke alkalmával több értékes birtokot szerzett, és ezek között a gazdag magdeburgi területet és várost; és hagyott maga után örökségül fiának, Frigyesnek oly tekintélyes birodalmat, mely bármelyikkel vetekedhetett a királyiakon kívül.

Frigyes királyi méltóságra vágyott. Fényűző és tékozló; saját valódi érdekei iránt közönyös; magas kötelességei teljesítésében hanyag; semmis kitüntetések után telhetetlen; nem emelte államának tekintélyét; sőt örökségét utódaira értékben talán inkább megfogyva, mint gyarapítva hagyta hátra: de sikerült, hogy elérje életének fővágát: a királyi méltóságot. Ez új címet 1700-ik évben vette fel, miért azonban tűrni volt kénytelen mindazon megaláztatást, mely a vakmerő tolakodóknak osztályrésze. Európa koronás fejedelmei között úgy állott, mint valamely nábob vagy hadibiztos, ki a címet megvásárolta, állana a peerek társaságában, kiknek elődei már hajdan a Plantagenetek ellen elkövetett hűtlenség miatt íteltettek el. Azoknak irigysége, kiknek soraiból kivált, és azoknak síma lenézése, kiknek soraiba betolakodott, egyaránt élesen kitűntek. A szász választó fejede-

lem első volt, ki az új királyt elismerni nem akará. XVI. Lajos oly szemmel nézte királyi testvérét, mely nagyon hasonlítható vala azon modorhoz, melylyel Molière darabjában a gróf nézi Mr. Jourdaint, ki még egészen ittas azon szerencse miatt, hogy legközelebb nemes czímre tehetett szert. Ausztria bő áldozatokat kívánt az elismerésért cserében, és azt végre is kedvetlenül adta meg.

Frigyes után fia, Frigyes Vilmos lett örökös: oly fejedelem, kitől nem tagadhatjuk meg, hogy a kormányzásra némely képességgel bírt, de kinek jellemét rút szokások mocskolták be, és kinek kicsapongásai olyneműek valának, milyeket azelőtt máshol, mint tébolydáokban látni nem lehetett. Pontos és szorgalmas volt az ügyek elintézésében: és ő volt első, ki azon törekedett, hogy Poroszországnak szilárd katonai szervezés által népszámát és terjedelmét meghaladó tekintélyt szerezzen az európai hatalmak között, szigorú takarékosága által képesült, hogy béke idején hatvanezernyi sereget tarthasson készen. Ezen sereg oly tökélylyel volt begyakorolva, hogy mellette a versaillesi és st.-jamesi udvari csapatok idétlen tömegnek tűntek fel. Ily hadi erő urát szomszédai kénytelenek valának mint ellenséget félelmesnek, mint szövetségest nagybecsű barátnak tekinteni.

De Frigyes Vilmos lelkülete oly balúl volt rendezve, hogy minden hajlamai szenvedélylyé váltak, és minden szenvedélyei erkölcsi szintűgy,

mint értelmi kór jelenségeit viselték. Takarékosága piszkos fősvénységgé torzult. A katonai pompa és rend iránti előszeretete mánia lett, hasonló egy hollandi polgármesteréhez a tulipánok, vagy a roxburghi club valamely tagjához carton példányok iránt. Midőn a berlini udvar követei oly piszkos szegénységben éltek, mely a külföldi székvárosoknak nevetségül szolgált; midőn az élelem, mely a királyi hercegek és hercegnőknek feltálatatott, csekély volt az étvágy kielégítésére és oly rossz, hogy az éhezőknek sem kellett: ugyanakkor nem volt fejedelem, mely nagy természetű ujonczokat oly túlságosan szerette volna. A király dícsvágya abban állott, hogy egy hadosztályt óriásokból szervezen, és küldönczei minden országot felkutattak, a közönséges mértéken felül termett egyének után. E kutatások nem szorítkoztak Európára. Nem volt fő, mely az aleppoi, kairói vagy sűrati bazárokon a tömegből magasan kiemelkedett, hogy elkerülhette volna Frigyes Vilmos toborzóinak hálóját. Egy irhoni, kit a porosz követ Londonban kézre kerített, közel tizenháromszáz font sterling foglalót kapott, a mi sokkal több volt a követ fizetésénél. E különcködés annyival balgább vala, mennyivel bizonyosabb, hogy egy öt láb nyolcz hüvelyk nagyságú zömök ficzkóból, minden valószínűség szerint, sokkal használhatóbb katonát lehet várni; ilyet pedig kevés tallérért könnyen lehetett volna kapni akármennyit. De Frigyes

Vilmos óriás irlandiját olybá tekintette, mint valamely egyéb ritkaságok gyűjtője tekintené egy réz Ottónak, vagy egy Vinegár-féle bibliának példányát.

Sajátságos, hogy ámbár egy erős hadsereg birtoka Frigyes Vilmos kormányzásának fő-célja volt, ámbár országlása a katonai kiképezés történelmében nevezetes korszak, és ámbár uralkodószenvédelye katonai díszgyakorlatokban állott, ő mégis egyike volt a legbékeszeretőbb fejedelmeknek. Alig merjük kimondani, hogy a hadviseléstől való idegenkedése nem humanizmusának volt eredménye, hanem csupán egyik számtalan bogarai közül. Katonáit úglátszik oly módon szerette, mint a fősvény pénzét. Szerette gyűjtögetni és megszámlálgatni őket és örült szaporodásuknak; de nem lett volna képes, hogy e becses kincséhez hozzányúljon. Képzelt magának egy jövőt, mely jönni fog, midőn patagoniai hadteste az ellenség gyalogságát mint juhnyáját fogja üzni maga előtt; de ezen jövő mindig tovább és tovább késett, és valószínű: ha élte napjai harmincz évvel tovább terjednek, fényes hadserege soha terhesebb szolgálatra nem kényszerül a berlin-környéki díszgyakorlatoknál. Ámde azon nagyszerű hadi erő felől, melyet gyűjtött, a sors úgy rendelkezett, hogy egy oly szellem által használtassék fel, mely bátrabb is, leleményesebb is volt az övénél.

Frigyes, kit Nagynak neveznek, Frigyes Vilmosnak fia, született az 1712. évnek január

havában. Bizvást el lehet mondani, hogy a gondviselés őtet éles észszel, ritka lelki erővel, és erős akarattal áldotta meg. Mi jellemének egyéb tulajdonait illeti, nehéz elhatározni, lelkületének voltak-e természetes, kisugárzásai, vagy azon csodálatos nevelésnek következményei, melyben részésült. Gyermekkorának története fájdalmasan érdekes. Twist Oliver az országos dologházban, Smike a Dothboys-Hallban, elkényeztetett gyermekek valának, e szerencsétlen koronaörökössel hasonlítva. Frigyes Vilmos lelkülete vad és gonosz volt, az önkény-hatalom gyakorlásának megszokása által pedig póriás is lett. Dúhe minduntalan és mindenfelé ocsmány szitkokba és ütlegekbe tört ki. Ha ő Felsőge sétára ment, minden élő lélek elfutott előle, mint valamely vad tigris elől, mely fogházából szabadult. Ha az utcán nővel találkozott, megrugdalta és hazaparancsolta, hogy porontyaira ügyeljen. Ha papot látott a katonai gyakorlatot nézni, emlékeztette a nagyon tisztelendő urat a tanulásra és imádságra; mely figyelmeztetés komolyságát nyomban alkalmazott erőteljes botütésekkel igyekezett megérthetővé tenni. De legesztelenebb és legdühösebb volt saját családja körében. Palotája pokol volt és benne ő a legátkozottabb ördög; korcs Puck és Moloch között. Különösen fia Frigyes és leánya Vilma, később beureüthi örgrófnő, iránt a legnagyobb ellenszenvvel viseltetett. Saját értelme műveletlen lévén, az irodalmat megve-

tette. Gyűlölte a hitetleneket, a pápistákat és metaphysikusokat, ámbár nem igen volt képes felfogni, miben különböznek egymástól. Az élet feladata szerinte az volt: hogy dreszirozzunk és dresziroztassunk. Egy fejedelemhez illő időtöltésnek tartotta, ülni a dohányfüstnek sűrű ködében, és szörpölgetni svéd sört pipapöfékelés mellett; tokadillót játszani hat garasba egy osztásért. Vaddisznókra vadászni, és foglyokat lelövöldözni ezrenként. A királyi herczeg kevés hajlammal birt atyjának akár komoly foglalkozásaihoz, akár mulatságos időtöltéseihez. Elvonult a diszszolgálat kötelességei elől, nem találta kedvét se a tokadilló játékban, se a vadászatban. Kitünő hallással birt, és mesterileg tudott flótázni. Legelső tanítói francia menekvők voltak, és ezek a francia irodalom és társaság iránt erős szenvedélyt gerjesztének lelkében. Frigyes Vilmos e hajlamokat elkényeztetőknek, és megvetendőknek tekintette és gáncsolásai és üldözései által mindinkább növelte. A dolgok rosszabbra fordultak, midőn a királyi herczeg azon kort érte el, melyben az emberi testnek és elmének nagy átváltozása szokott bekövetkezni; némely ifjúkori oly kihágást követett el, melyet okos atya szigorú szemmel nem nézett volna. Később oly vétokról vádoltatott, melyről a történelem elfordítja szemeit és melyet a gúnyirat is pirúl megemlíteni; oly vétokról, melytől — hogy Coventry korbátnok erős kifejezéseivel éljünk — a megromlott em-

beri természet is, ámbar minden egyéb vétekre képes, undorral fordul el. De ifjúkorának kihágásai egyáltalán fogva aljasok nem valának; és mégis a király dühös kitörésekre fakadt miattok, mert ő gyűlölt minden egyéb hibát, azokon kívül melyekben maga volt részes; és azt hitte, hogy bőven kiengesztelheti a menyeyei hatalmat brutalitásaiért, ha minden szelidebb érzelmeket megvet. E fölött a királyi herczeg nem tartozott azon emberek közé, kik hitvallásukban vakon megnyugszanak. Néha kérdéseket koczkáztatott és indokokat hordott fel, melyek Luther orthodox tanával nem épen egyezének. A királyban gyanú támadt, hogy fia egyik vagy másiknemű eretnekségre — a kálvinistaságra-e vagy az atheismusra, ezt ő felsége tisztán nem tudta, hajlandó legyen. Frigyes Vilmos szokásos durvasága már magában is elég terhes volt; most azonban azt hitte, hogy keresztyén kötelességévé vált; és lelkiismeretessége egész erejével fokozta gyűlölségét. A fuvolat darabokra tördelte, a francia könyveket kidobatta a palotából, a herczeget megrugdalta, megbotozta, hajánál fogva meghurczolta. Ebéd közben a tálakat fejéhez vagdalta, néha kenyér és vízre szorítá, néha oly undorító eleddelt kelle elnyelnie, melyet magában nem tartott meg. Egykor ötöt apja a földhöz sújtotta, meghurczolta a szoba padlóján egy ablakhoz, és csak alig lehetett őt visszatartóztatni, hogy egy függönyzinórral meg ne fojtsa. A királyné

azon vétek miatt, mert nem kívánta fiát meg-
 gyilkolva látni, a legdurvább méltatlanságokkal
 illettetett. Vilma hercegnő, mert testvérének
 pártját fogta, csaknem oly gonosz bánásban rés-
 zesült, mint Mr. Brownriggs növendékei. Két-
 ségbeesve, a szerencsétlen ifjú szökést kísérelt;
 és ekkor a vén zsarnok dühe örültségig foko-
 zódott. A herceg a hadseregben katonatiszt
 volt; szökése tehát desertálás, és Frigyes Vil-
 mos erkölcsi codexe szerint a desertálás min-
 den vétségek között a legsúlyosabb vala. «De-
 sertálás», így szól ezen királyi hittudor egyiké-
 ben hóbotos levelei közül, «a poklokból szár-
 mazik: a sátán fiainak műve, lehetetlen, hogy
 Isten fiai által elkövettethetnék». A herceg
 egyik büntársa, a hadi törvényszék közbejárásá-
 nak ellenére, irgalom nélkül kivégeztetett. Való-
 színűnek látszott, hogy a királyi hercegre is
 hasonló sors várakozik. A hollandi államok, a
 svéd és lengyel király és a német császár közbe-
 lépésének csak bajjal sikerült megmenteni
 a brandenburgi házat egy természet elleni gyil-
 kosság mocskától. Hónapokig tartott kínzó ké-
 telyek után, Frigyesnek tudtára adták, hogy
 élete kiméltetni fog, de sok ideig fogoly maradt,
 miért azonban nem volt sajnálkozni oka. Bör-
 tönöreiben oly kiméletre talált, melyet atyja
 részéről nem tapasztalt soha: asztala nem volt
 ugyan pazar, de egészséges eledellel elég bőven
 ellátva az étvágy kielégítésére; olvashatta a
Henriade-ot a nélkül, hogy megrugdaltatott

volna, és játszhatott fuvoláján a nélkül, hogy azt valaki koponyáján eltördelné.

Letartóztatásának ideje elteltével, elérte a férfi-kort. Közel a huszonegyedik évéhez alig volt tovább azon szoros zabolán tartható, mely gyermekéveinek nyomorúságát okozta. A szenvedés észtehetségét megérlelte, mialatt egyszersmind szívét megkeményítette és lelkületét elkéséřítette volt. Megtanult önmagán uralkodni és színlelni: tetteté, hogy atyjának némely nézeteiben osztozik, és alázattal elfogadta nejét atyjának kezéből, kit azonban csak névleg tartott nejének. Eugen herczeg vezénylete alatt hadi szolgálatot is tett elég becsülettel, ámbár fényes kitüntetést nyerni alkalma nem volt oly hadjáratban, mely semmi nevezetes esemény által nem emlékezetes. Most már engedelmet nyert, hogy külön udvart tarthasson, képes lett tehát, saját kedve szerint, ámbár óvatosan, tölteni életét. Részszerint, hogy a királyt maga iránt kiengesztelje, részszerint kétségkívül saját hajlamánál fogva is idejének egy részét katonai és politikai foglalkozásokra fordította, és ily módon lassanként a dolgok elintézésére nézve oly ügyességet szerzett, melyet legbensőbb társai sem vártak tőle.

Kedvencz székhelyét Reinspergben tartotta, közelében azon határszélnek, mely Borussziát a mecklenburgi herczegségtől választá. Reinsperg termékeny és mosolygó vidék. Az örgrófság homoksivatagjainak közepette, a kastély környezve

cser- és bükkerdőségek által, terjedelmes tóra tekint. Itt töltötte idejét Frigyes, kerteket ültetve, melyekben egyenes fasorok és tekervényes labirinthok váltakoznak; építve obeliskeket, kioszkokat és tenyészházakat; gyűjtve ritka gyümölcs- és virágpéldányokat. Elvonultságát élénkíté néhány társ, kik között, úgylátszik, azokat kegyelte leginkább, kik születésre vagy származásukra nézve francziák valának. Ezen bizalmas embereivel együtt ebédelt jól és ivott bőségesen és mulatta magát néha zeneverseny által, néha testvérségi ünnepélyeket rendezve, melyeket a Bayard-rend káptalanának nevezett, de főleg az irodalommal foglalkozott.

Nevelése merőben franczia modorú volt. Azon fölény, melyet XIV. Lajos oly sok ideig élvezett, és a tragikai, úgy komikai drámaírók, a satyrikusok és predikátorok, kik ezen fényes uralkodó idejében virágoztak, a franczia nyelvet uralkodóvá tették Európában. Még azon országokban is, melyek saját irodalommal és nagyobb nevekkal bírtak, mint Racine, Molière és Massillon: Danténak, Cervantesnek, Shakespearenak és Miltonnak hazájában, Páris szellemi modora nagy mértékben elfogadtatott. Németország még nem termett csak egy költői vagy szónoki mesterművet sem. Németországban tehát a franczia ízlés minden vetélytárs nélkül határtalanul uralkodott. Minden magasabb állású ifjú taníttatott franczia nyelven beszélni és írni. Hogy saját nyelvén tudjon csino-

san írni és beszélni vagy legalább szabályszerűleg és könnyűséggel, ezt aránylag közönyös dolognak tekintették. Még maga Frigyes Vilmos is, minden megrögzött szász előítéletei mellett, szükségesnek tartotta, hogy gyermekei francziául tudjanak, és szükségtelennek, hogy anyanyelvükben legyenek jártasak. A latin határozottan tiltva volt. «Fiam», így írta meg ő felsége, «ne tanulja a latint, sőt még többet mondok, nem akarom, hogy akárki előttem erről valamit csak említsen is». Egyik a tanítók közül merészkedett az aranybullát a királyi herczeggel eredetiből olvasni. Frigyes Vilmos a szobába lépven, szokott királyi modorában kitört:

«Gazember! mit csinálsz?»

«Tessék felségednek», felel a tanító, «épen az arany bullát magyarázom ő királyi magasságának.»

«Majd adok én neked aranybullát, gazember», ordított a porosz felség. Légbe emelkedett a királyi bot, a megrémült tanító elfutott, és Frigyes klasszikai tanulmányai megszűntek örökre. Ő azonban egyszer másszor megizlelte a latin mondatokat és oly kiválólag cicerói frázisokat gagyogott el, mint a következő: «Stande pede morire», «de gustibus non est disputandus», «tot verbas tot spondera». Olaszul nem tudott annyit, hogy Metastasionak csak egy lapját is olvashatta volna könnyedén; a spanyolból és angolból pedig, a mennyire tudomásunk van, egy árva szót sem értett.

Mivelhogy az emberi szellem azon művei közül a legmagasztosabbak, melyekhez hozzáférhetett, francia írók munkái valának, nem csoda, hogy ez írók iránt határtalan hódolattal viseltetett. Nagyravágyó és élénk lelkülete már korán ösztönözte, hogy utánozza azt, a mit csodált. Óhajai közül, mely talán leginkább szívében feküdt, az volt, hogy a francia retorikának és költészetnek mesterei közé soroztassék. Prózát és verseket oly fáradhatlanul írt, mintha Cave vagy Osborn éhes másolói közé tartoznék. De a gondviselés, mely bőven felruházta őt a nagy hadvezér és államférfiú tehetségeivel, megtagadta tőle azon magasabb és ritkább adományokat, melyek nélkül a szorgalom hasztalan erőlködik halhatatlan műveket teremteni. És valóban, habár elevenebb képzelődéssel, élczczel és gazdagabb eszmeforrással bírt volna is, mint látszik, hogy bírt legyen; még mindig egy nagy akadály állott előtte, mely gátolta volna, hogy az írók sorában kitünő helyet foglalhasson el. Egy nyelvnek sem volt feltétlenül mestere. Nem bírt a gondolat oly gépével, melyet könnyen, biztosan és tetszése szerint használhatott volna. A németből tudott eleget, hogy szolgálit lepirongathassa és granátosainak parancsnokolhasson, de beszédje és kiejtése végletekig rosszak voltak. A legegyszerűbb német költemény értelmét felfogni, már is fáradságába került. Egykor Racine *Iphigeniá* jának fordítását olvasták föl előtte, és noha a francia eredetiből a fordítást

folyton követte, kénytelen volt bevallani, hogy még ezen segítség mellett sem érti. És mégis, ámbár anyanyelvét elhanyagolta, hogy minden gondot a francziára fordítson, szembetűnőleg idegen nyelve maradt a franczia. Kénytelen volt mindig tartani maga körül néhány párisi író, hogy solécismusait, és össze nem vágó rímeléseit kiigazítsák, mely hibáktól soba nem szabadult. Még ha birt volna is költői szellemmel, melylyel tudomásunk szerint épen nem birt, maga a nyelvtelenség hiánya akadályozta őt, hogy nagy költő lehessen. Nem létezik tudomásunk szerint egy nemes mű sem a költészet mezején, mely más, mint oly ember által látott volna világot, ki oly nyelven beszélt, melyről, hogy hol, vagy mikor tanulta, nem emlékezett; melyet tökéletes könnyűséggel tudott használni, mielőtt valaha benső alkotásainak szabályait elemezte volna. Magas képzettségű rómaiak írtak göög verseket; de ezen versek közül hány volt méltó hogy korát túlélje? Az újabb időkben is némely lángeszű emberek írtak latin költeményeket, de ezen költemények közül sem lehet egyet se, még Milton verseit sem, sorozni műbecsük szerint az első osztályba, sőt még a második osztályban sem az első közé. Nem csoda tehát, hogy Frigyes franczia verseiben sem találhatunk semmit, mit bárki más, csak középszerű tehetséggel és szorgalommal birjon, elérni képes nem volna; semmit, mi a newdegate-i és seauton-i iskolai költészet színvonalán felül emelkednék.

Legjobb dolgozatait a Dosdley gyűjteményében lévők legrosszabbjaival lehet körülbelül egy vonalba sorozni. A történetírásban sokkal szerencsésebb volt. Terjedelmes emlékirataiban nem találkozunk ugyan sehol mély elméletekkel, vagy eleven festéssel: de az elbeszélés kitűnik világosság, tömörség, józan ész, az őszinteség színe és egyszerűsége által, a mi különös érdekel bir oly férfúnál, ki miután nagy dolgokat vitt végbe, leül, hogy leírja azokat. Egészben véve mindazáltal előttünk legérdekesebbek levelei, különösen azok, melyeknek tárgya komoly, és melyek versekkel tarkázva nincsenek.

Igen természetes, hogy egy ifjú, ki az irodalmat kedveli, és egyebet a franczia irodalomnál nem ismer, Voltaire lángesze előtt mély tisztelettel hajlik meg. «Ember, ki a napot soba nem látta», így szól Calderon egyikében bájos drámáinak, «nem gáncsoltathatik, ha az hiszi, hogy ragyogóbb fény nem létezik a holdénál, és a ki se a holdat, se a napot nem látta, nem gáncsoltathatik, ha az estéli csillag hasonlíthatlan ragyogását magasztalja». Ha Frigyes olvashatta volna Homéert és Miltont, vagy legalább Virgilt és Tassót; a *Henriade* magasztalása azt bizonyítaná, hogy nála merőben hiányzék az æsthetikai érzélem, megkülönböztetni azt, mi a művészetben kitünő értékkel bir. Ha ismerte volna Sophoclest és Shakespearet, várhattuk volna, hogy Voltaire *Zaire*-ja fölött helyesebben fog itélni. Ha képes lett volna Tucididest és Tacitust tanulmányozni

latin és görög eredetiben, megtudhatta volna, hogy a történelmi ékesszólásban léteznek magasságok, melyek messze felülemelkednek XII. Károly életirójának röpte fölött. De a legjobb hősköltemény, a leghatásosabb tragédiák, és a legesillogóbb és festőibb történelmi mű, melyeket Frigyes valaha olvasott, Voltaire művei valának. Ily sokféle, és magas tehetségek az ifjú herceget csaknem bámulatra ragadták. Voltaire-nek a vallásos tárgyakra, és bölcselmi kérdésekre vonatkozó véleményei, még egész terjedelmökben nem álltak a közönség előtt. Később számkivetésében, és midőn az egyházzal nyílt harczra kelt, mondotta ki azokat tartózkodás nélkül. De akkor, mikor Frigyes Reinsbergben időzött, Voltaire még udvaronc volt, és ámbár pajzán élceit nem volt képes mindenkor féken tartani, még nem adott át semmit a nyilvánosságának, mi miatt Versaillesból kitiltathatott, és igen keveset, mit oly szelid kedélyű lelkész, mint Grotius és Tillotson, örömet meg ne olvasott volna. A *Henriade*-ban, *Zaire*-ban és *Alzira*-ban a keresztyén buzgalom a legkecsesgetőbb színben adatik elő, és azon időszak után, melyről irunk néhány év múlva, a pápa sem vonakodott elfogadni *Mahomet* dedicatióját. Valódi érzelmeit azonban a költőnek már idejekorán észrevehette az éles szem, azon illedelmes álarcz alatt is, melylyel fedezve voltak; és el nem kerülhették Frigyes belátását, ki hasonlóan gondolkozott, és hasonló tettetéshez hozzá volt szokva.

A herczeg tisztelete tárgyához levelet írt bálványozási modorban; Voltaire kiváló ügyességgel és finomsággal válaszolt. Levelezés következett, melyet haszonnal tanulmányozhatnak azok, kik a hízeltés aljas mesterségében kívánnak ügyességet szerezni. Senki a bókokat viszonozni Voltairenél ügyesebb nem volt. Legédeesebb csemegéjéből sem hiányzott soha a finom és egyszersmind csiklandó zamat, fölfrissítő oly toroknak, mely silányabb művészek durvább készítményit már megunta. Csak ő és csupán ő általa nyújtva lehet elnyelni annyi édességeket, a nélkül, hogy az elnyelő gyomrát megrontanák. Versek másolatai, irótámlák, apró csecsebecsék borostyánkőből váltattak a barátok között. Frigyes bizalmasan közölte iratait Voltaire-rel, és Voltaire dicséretekkel halmozta el Frigyeset, mintha Racine és Bossuet lett volna egy személyben. Egy ő királyi magasságának dolgozatai közül Machiavelli czáfolása volt. Voltaire magára vállalta kinyomatását. A mű czíme *Anti-machiavell*, tartalma épületes elmélkedések a ragadozás, rosszlelkűség önkényhatalom, jogtalan hadviselés, szóval csaknem mindazon dolgok ellen, melyekről a világ szerzőjére visszaemlékezik.

Az öreg király egyszer-másszor hatalmasan elmordult a reinsbergi időtöltések miatt; de egészsége már hanyatlott; végórája közeledett, erélye meg volt törve. Csak egy öröme maradt még; az: hogy magas termetű katonákban gyönyörködhessék; még mindig meg lehetett harag-

ját engesztelni hat láb négy vagy öt hüvelyk magasságú gránátos újoncz által; és ily ajándékkal fia időről-időre kedveskedni elég ügyes vala.

Az 1740. év elején Frigyes Vilmos meghalt; oly bátrán és öntudattal, mely nála sokkal jobb és bölcsőbb emberhez is méltó lett volna; és Frigyes, ki épen huszonnyolczadik évét töltötte be, Poroszország királya lett. Jellemét nem igen ismerték. Hogy szép tehetségekkel bir, erről senki nem kételkedhetett, kinek vele értekezni vagy levelezni alkalma volt. De azon laza epikúri életmód, melyet addig folytatott és mely-nél fogva szerette a jó asztalt, a jó bort, a zenét, a társaságot, a könnyű irodalmat, sokakba gyanút gerjesztett, hogy őt szellemi és anyagi kéj-
jelműnek tartásák. Szokása hangzatos szavakkal dicsőíteni a mérsékletet, békét, szabadságot, és azon boldogító érzést, melyet a kegyes szívűek mások boldogításából merítenek, sokakat elámitott, kik őtet jobban ismerhették volna. Azok, kik legkedvezőbben itéltek felőle, valami Fénelon-féle Telemachot vártak. Mások a Mediciek korszakát jósolták közeledni, mely kedvezni fog a tudománynak és művészetnek, de nem zárja ki az élvezeteket sem. Senki távolról sem sejtette, hogy a trónra egy zsarnok lép, ki rendkívüli hadi és kormányzási tehetéggel és még rendkívüliebb munkaerővel bir, félelmet pedig, hitet és könyört nem ismer.

Fallstaff kijózanodása, midőn régi czimboráját megkoronázták, nem volt keserűbb annál,

mely a reinsbergi udvarlókra várakozott. Sokáig sóvárogta ők azon pillanat után, midőn patronusuk a trónra lépend, mint melytől saját emelkedésök és boldogulásuk kezdetét remélték számíthatni. Végre eljutottak az ígéret földéhez, azon földhöz, mely, úgy hitték, tejjel és mézzel folyik számukra, és sivatagnak találták azt. «Vége a dévajsnak», ily rövid és éles figyelemzetéssel utasítá el Frigyes egynémelyikét. Csakhamar kitünt, hogy a leglényegesebb dolgokban az új uralkodó és előde között kézzelfogható családi hasonlat létezik. — Frigyes ugyan nagyban különbözött atyjától, lelki erejére, bölcselmi nézeteire, időtöltéseire, tanulmányaira és külső magaviseletére nézve. De jellemök mindkettőjöknek lényegben azonos volt. Ugyanaz vala mindkettőben a rend szeretete, a közhasznú dolgokkal való foglalkozási hajlam, a katonaság iránti előszeretet, a takarékoság, a meg nem közelíthető magatartás, az izgalmas, sokszor hirtelen, a dühösségig fokozott haragra lobbanó kedély, a káröröm mások szenvedései és lea'áztatása fölött. De Frigyes Vilmosban ezen tulajdonságok szellemének rendetlenségeivel voltak párosulva és egészen más szint öltöttek, midőn utóda erős és művelt lelkületének kíséretében léptek elő. Így például Frigyes szintoly féltékeny gondot fordított hadseregének jó karban tartására, mint bármely más fejedelem, de ezen féltékeny gondoskodás soha monomaniává nem fajult, hasonlónak ahhoz, mely atyját arra

vette, hogy óriásokat túlságos áron szerezzen. Frigyes szintoly zsugori volt a pénzzel, mint bármely fejedelem vagy magánzó lehetett; de nem vélte, mint atyja, hogy a pénz annyit érjen, miszerint azért, hogy megtakaríthasson évenként négy vagy öt tallért, egészségtelen káposztát egyék. Frigyes alighanem szintoly gonosz (malévolent) volt, mint atyja; de Frigyes esze képesíté őt, gonoszkodásait illedelmesebb modorban éreztetni, mint milyenre atyja fakadni szokott, és a helyett, hogy botütéseket osztogatna, éles gúnyszavakkal sértett és kisebbitett. Frigyes, igaz, nem tett le semmiképen apai örökségéről: a botozásról és rugdalásról; de ezen ős modorú intést nevezetes különbséggel gyakorolta. Frigyes Vilmosnak azon egyedüli körülmény, hogy valaki, nő, férfi vagy gyermek, porosz vagy idegen, rugásának vagy botjának közelébe jutott, elég indokul szolgált, hogy az illetőt megdolgozza; Frigyes a közelségen kívül bevárta azt is, hogy felbosszantassék, és tudunkra, saját alattvalóin kívül e patriarkai modorú javítást idegenek ellen nem használta; ámbar Mr. Tiebaudnak egy alkalommal oka volt néhány másodperczcel megelőzni azon nagybecsű megkülönböztetést, hogy az általános szabály alól kivételképen szerepeljen.

Frigyes jellemét igen kevésbé ismerték, akár saját alattvalói, akár szomszédai, midőn oly eseményok következtek, melyek őtet kétségtelen világosságba állították. Kevés hóval trónra lépte

után meghalt VI. Károly német császár az osztrák háznak utolsó fimaradéka.

Károly nem hagyott fiúmagzatot és e tekintetben halála előtt már régen elveszté reményét. Éltének utolsó felében tehát legfőbb törekvése az volt, hogy az osztrák ház több rendbeli koronáinak örökségét biztosítsa leányági maradékaik számára. E célból egy új örökösödési törvényt hirdetett ki, melyet Európa a «Sanctio pragmatica» czímen ismer. E törvény szerint leánya, Mária Terézia főhercegnő, Lotharingi Ferencz neje, volt hivatva örökösödni atyjának minden birodalmaiban.

Nincs uralkodó, ki tisztább és világosabb jogczímen igényelhetné a trónt. Az ausztriai kabinetnek minden politikai tevékenysége húsz éven át egyedül egy célra, az örökösödés biztosítására volt irányozva. Mindazoktól, kiknek személyes jogai csak távolról is sértve látszhattak, legünnepélyesebb lemondások szereztek. Az örökösödési törvény elfogadtatott mindazon királyságok és fejedelemségek rendei által, melyeket az osztrák birodalom magában foglalt. Anglia, Francia- és Spanyol-, Orosz-, Lengyel-, Porosz-, Svéd- és Dánország, a német birodalmi államok, mind kötelezék magokat szerződésileg a pragmatica sanctio érvénye mellett. Ezen okirat a polgárosult világ közhitelességének oltalma alá volt helyezve.

Még akkor is, ha semmi szerződési lekötés e tekintetben nem létezik, ez intézkedés

olynemű volt, melyet jólelkűleg nem lehetett volna megtámadni. Békés intézkedés volt, oly intézkedés, melyet azon népek, kiknek boldogsága közvetlenül érdekelve vala, elfogadhatónak találtak. Oly intézkedés, mely a hatalom-arányt a keresztyén államok között nem változtatta; oly intézkedés, melyet csak általános háborúval lehetett érvényteleníteni, és ha érvénytelenítettik, következése az európai egyensúly felbomlása, milliók hazafias és loyális érzelmeinek kegyetlen legázolása, századokon keresztül összeforrott tartományoknak erőszakos szélylyel kuszálása lett volna.

Tehát az európai fejedelmek kötelezve voltak, minden kötelességek erejénél fogva, melyek a népek felett uralkodókra nézve a legszentebbek, tisztelni és megvédeni a főherczegnő jogait. Helyzeténél és személyiségénél fogva várni lehetett, hogy minden nemeslelkű embert szánalomra, csudálásra és lovagias hódolatra ragad. Huszonegy éves volt, magatartása méltóságteljes, arcvonásai szépségesek, tekintete nyájas és élénk, beszéde zengzetes, magaviselete kellemteli és tiszteletgerjesztő. Családi viszonyaiban kifogástalan; oly férjnek neje volt, kit szeretett, és midőn atyját elveszté, terhességének utolsó szakát közel napokban várta. Atyjának elvesztése és a birodalom gondjai túlságosan terhelték egészségének gyöngé állapotában: lelkét kimerülés fogta el és arcának rózsái elhalaványultak. Azonban látszólag kevés oka volt aggoda-

lomra, oka volt azt hinni: hogy az igazság, az emberi szeretet és a szerződések hitele nem maradnak kellő hatás nélkül, és hogy azon intézkedésnél fogva, melynek jogérvénye minden oldalról biztosítva volt, békés úton jut örökségéhez. Anglia, Oroszország, Lengyelország és Hollandia formailag kijelentették, hogy szerződési kötelezettségeket nem fogják megtagadni. A francia kormány hasonló értelemben szóbeli nyilatkozatot tett. De Magyarország királynéja egy oldalról sem nyert erélyesebb baráti és segédkezési nyilatkozatot, mint épen a porosz királytól.

Azonban a porosz király, az *Antimachiawell* szerzője, már akkor el volt határozva azon nagy vétek elkövetésére, hogy adott szavát megszegje; hogy megrabolja szövetségesét, kit védeni lett volna köteles, hogy elmeríti Európát egy hosszú, véres és pusztító háborúba; és mindezt nem egyéb célból, mint hogy birodalmát kiterjeszthesse és nevét a hírlapokban lássa. Elhatározta, hogy nagy sietséggel és mély titokban erős hadat gyűjt, megrohanja Sléziát, mielőtt szándékáról Mária Terézia értesülne és ezen gazdag tartományt királyságához hozzá foglalja.

Nem szándékozunk hosszasan megczáfolni azon indokokat, melyeket Campbell, dr. Preuss után, lemásolt Ezek abban pontosulnak össze, hogy a brandenburgi ház bizonyos régi ígényekkel bírt Sléziára, melyekről a bécsi udvar

által nyomatva, a mult század alatt lemondani kényszerült. Annyi bizonyos, hogy bár az egyiknek vagy a másiknak volt légyen igaza, Poroszország megadta magát. Egyik porosz fejedelem a másik után megnyugodott a létező állapotban: a mi több, legközelebb a berlini udvar a bécsivel szövetségre lépett és biztosítást vállalt az ausztriai állam épségben tartásáért. Kell-e bizonyítani, hogy a világ csak egy napig sem maradhat békében, ha elavult igényeket hosszú birtoklás és új szerződések ellen fel lehet támasztani? Minden nemzet törvényei bölcsen rendelték el, hogy legyen az elavulásnak határideje, melynek eltölte után a birtok czimét, bár jogtalan lenne is, többé feszegetni nem szabad. Mindenki tudja, ha szabad volna valakit birtokából kiforgatni valamely, a Tudorok idejében elkövetett jogtalanóságért; hogy ez mindazon zavarokat előidézné, melyek az önkényes elkobzással járnak, és hogy ez által minden birtok bizonytalanná válnék. A közjó azt kívánja — így szól a törvényhozás maximája — hogy minden jogkövetelés valamikor véget érjen. És bizonyára ezen maximát az államok közjavánál fogva, ezeknek kölcsönös viszonyaira is lehet alkalmazni; mert az államok közjavának szempontjából tekintve, ezek között a jogkövetelés annyi, mint tartományok pusztítása, a kereskedésnek és iparnak megakasztása, ostromlások, mint a badajoczi és szt. sebestyáni, csatatérek, mint az eylai és borodinói. Mi azon nézetben

vagyunk: hogy Norvégiának Dániától elszakasztása és Svecziának engedése nem igazolható cselekvény volt; de lenne-e azért a dán király igazolva, ha minden újabb kihívás nélkül, Norvégiába kiszállana és ott hadi műveleteket hajtana végre? Mégis feltéve, hogy igen, lenne-e igazolva, ha Brüsszel ellen indítaná seregét? Frigyes esete ennél rosszabb, és pedig azért, mert azon jogtalanság, mely ellen panaszt emelt, több mint egy századdal azelőtt követtetett el; nem tekintve azt, hogy az osztrák ház iránt a legnagyobb hálával tartozott; mert azon fejedelem, kinek leányát megrabolni készült, talán életét mentette meg.

- Hogy igazat mondjunk: a király erényesebbnek nem kívánt látszani, mint tetteleg volt. Kiáltványaiiba ugyan illedelemből beleszó némi üres szóvirágot régi igényeiről Sléziára, de társalgás közben és emlékiratában egészen másképp nyilatkozik. Saját szavai ezek: «Nagyravágyás, érdek, és hogy az emberek beszéljenek rólam, győztek, és elhatároztam a háborút».

Miután így határozott, a szerint cselekedett is gyorsan és erélyesen. Előkészületeit egészen nem titkolhatta el, mert a porosz földön mindenütt ezred, ágyú és hadi podgyász mozgott. A berlini osztrák követ e mozgalmakról tudósította udvarát és gyanúját közlöttes Frigyes szándékai iránt; de Mária Terézia miniszterei nem akartak elhinni ily ocsmány gyanúsítást egy fejedelemről, kit eddig a világ csak hang-

zatos, a becsületesség és philantrópia mellett emelt nyilatkozatai szerint ismert. «Nem hiszszük, nem hihetjük», így válaszoltak. Azalatt a porosz had összevonatott. Minden előrebocsátott hadizenés vagy kárkövetelés nélkül ugyanazon időben, midőn jóakarátának contestatiójában és bókjaiban túláradozott, Frigyes a hadjáratot megindította, sok ezer hada már Slézia földén állott, mielőtt Magyarország királynéjának tudomására jutott volna, hogy birtokainak valamely részét igénybe veszi. Végre izent Frigyes, de mely izenetet inkább csak gúnynak lehetett tekinteni. Ha Sléziát oda engedi a királyné, így szólt az izenet, ő ismét mellette áll bármely hatalom ellen, mely merné őt egyéb birtokaiban megtámadni; mintha bizony nem lett volna már is kötelezve, hogy védelmére legyen, vagy az újabb ígéletben többet lehetett volna bízni az előbbeninél.

Tél dereka volt, a hideg szigorú, és az utak mocsárosak: de a poroszok csak nyomultak előre. Az osztrák sereg akkor se elég számos, se a síkra kiállani felkészülve nem volt. E seregnek Sléziába szállásolt csekély töredéke megtámadást nem várt, Glogau ostromzár alá vétetett a poroszok által, Boroszló megnyitotta kapuit, Ohlau kiürítettett az osztrák had által. Nehány szétszórt várórség még tartotta magát; de az egész nyílt vidék meghódolt: Nem volt ellenség, mely a királylyal nyílt csatatéren szembe szállani merészelt volna, és már január elején 1741-ben

visszatért Berlinbe, alattvaló szerencsekivánatait elfogadni.

Habár a sléziai kérdés nem érdekelt volna is mást, mint egyedül Frigyeszt és Mária Teréziát, még ez esetben is lehetetlen volna a királyt rút hitetlenségtől felmenteni. De ha azon következményekre gondolunk, melyeket politikája eredményezett, és eredményeznie kellett az egész polgárosult világra nézve, kénytelenek vagyunk őt még szigorúabban kárhóztatni. Mielőtt a háborút megkezdette, lehetőnek látszott, hogy a világ békéje nem fog megháboríttatni. Az osztrák nagy örökség valóban hatalmas kísértés volt ugyan a rablási hajlamra nézve, és nem egy kabinetben tervezgettek is már nagyravágyó műveleteket. De azon szerződések, melyek által a *pragmatica sanctio* biztosítva lőn, új keletűek és határozottak valának. Egész Európát merőben jogtalan követelések miatt zavarba hozni, nem volt könnyű dolog. Anglia ragaszkodott kötelezettségéhez; Fleury szava mindig a béke mellett emelkedett. Fleury igaz lelkű volt. Végső napjait közeledni érezte, és nem volt szándéka, hogy életének oly lefolyása után, melyet, helyzetét tekintve, kiválólag tisztának kell elismerni, végre is egy nagy véték mocskával beszennyezve lépjen a világbirónak ítélőszéke eleibe; még a hiú és elvtelen Belleisle is, ki egész életében hódításokról és fosztogatásokról álmodozott, érezte, hogy Franciaország, lekötelezve mint volt, ünnepélyes szer-

zódések által, gyalázat nélkül egyenes támadást az osztrák birtokok ellen nem intézhet. Károly, a bajor választófejedelem követelt ugyan tekintélyes részt azon örökségből, melyet a sanctio pragmatica a magyar királynénak biztosított, de nem volt elég ereje, hogy idegen segély nélkül megmozdulhasson. Észszerűen lehetett tehát várni, hogy egy rövid ideig tartó izgalom után Európa minden hatalmasságai végleg megnyugodtak volna az elhunyt császár által szerzett intézkedésben. De a porosz király önző ragadozása jeladás volt szomszédainak: példája eloltotta bennök a szemérem utolsó szikráját. A siker, mely vállalatait követte, indokul szolgált, hogy megfélemezzenek az osztrák monarchia feldarabolásának nehézségeiről. Egész Európa fegyvert ragadott. Frigyes fejére száll tehát mindazon vér, mely a földteke minden vidékén az általa indított, évekig dühöngő háborúban ontatott: a fontenoyi hadoszlop vére, a hegyi skótok vére, kik Cullodennel megszároltattak le. Az ő vétke által előidézett szenvedéseket megéreztek oly országok is, melyekben a porosz név ismeretlen volt; és hogy szomszédját, kit védeni ígért, megrabolhassa, feketék harczoltak a koromandeli partokon, és rézvörösök nyúzták egymás fejbőrét az észak-amerikai nagy tavak mellett.

Slézia ütközet nélkül jutott Frigyes birtokába; de az osztrák seregek előrenyomultak azon várrak segítségére, melyek még tartották magokat.

Tavaszzal Frigyes ismét hadseregéhez csatlakozott. Még keveset ismerte a hadviselést, és még sohasem vezényelt nagy hadtesteket nyílt csatában. Nem csuda tehát, hogy első hadi műveleteiből hiányzott azon ügyesség, mely később Európa csudálását gerjeszté föl. A mit műismerők az ifjú Raphael festményeiről mondanak, ugyanazt lehet mondani Frigyesnek ez első hadjárataról is, úgymint: hogy legkorábbi rossz módjának viseli bélyegét. Szerencséjére, a vele szembenállók csekély tehetségű tábornokok voltak: saját hadának, különösen gyalogságának fegyelme az időben páratlan volt, és találkoztak néhány tehetséges tisztek körülötte, hogy őt tanácsaikkal támogassák. Ezek között a legkitünőbb volt Schwerin tábornagy, egy pomeraniai származású vitéz kalandor, ki az európai hatalmasságok csaknem felének szolgálatában megfordult, a hollandi köztársaságnak és a mecklenburgi hercegnek megbizását viselte, Marlborough alatt Blenheimban harczolt, és XII. Károly mellett is ott volt Benderben.

Az első nyílt csata Mollvicznál történt és soha nagy hadvezér pályája kedvezőtlenebb jóslattal nem nyílt meg. Frigyes serege győzött: de mind a mellett e győzelem által nemhogy jó hadvezér híret szerezte volna meg, sőt oly szerencsétlenül járt, hogy még az is kétséges lett, vajon bir-e bár csak egy közkatona bátorságával? A lovasság, melyet személyesen vezényelt, megfutni volt kénytelen. Nem lévén még szokva

egy nyílt ütközet zajához és öldökléseihez, elveszté önuralmát. és nagyon hirtelen követte azoknak sürgetéseit, kik személyének megmentésére ösztönözték. Angol telivér szürkéjén több mérföldre elszárguldott a csatatérről, azalatt míg Schwerin, ámbár kettős sebben vérezve, emberül megállotta a nap munkáját. Schwerin tábornagy ügyessége és a porosz gyalogság kitartása előnybe jutottak és az osztrák sereg 8000 ember veszteséggel a csatatérről leszorított. A hirt megvitték éjjel a király után egy mérföld távolra, hol egy malomban megvonta magát. Keserű érzelmek lepték meg. Győzött igaz, de e győzelmet mások intézkedésének és azok vitézségének kelle köszönnie, kik harczoltak azalatt, míg ő futott. Ily keveset ígért első föllépése a század legnagyobb hadászának.

A mollviezi ütközet jeladás volt Európaszerte általános kitörésre. A bajor fejedelem fegyvert fogott, Franciaország nem vállalkozott ugyan főszereplőnek, de mint Bajorország szövetségese részt vett. Azon két nagy államférfiú, kiknek az emberiség számos békeévékért hálával tartozott, ez időközben letűnt a szinpadról, de nem mielőtt elég gyávák lettek volna jogérzelmeiket és a béke iránti előszeretetüket fölládozni hatalmi állásuk biztosításának reményeért. Fleury az aggság és betegségek terhé által nyomtatva, Belleisle rohamait ellensúlyozni nem volt képes. Walpole visszavonult hálátlan hazájának szolgálatából houghtoni berkeibe és fest-

ményei közé és a hatalom a vakmerő, kalandos Carteretre szállt. Minők a ministerek, olyanok voltak a népek. Harmincz évig élvezett nyugalom és béke Európa népeit nagyszerű hadvállalatokra készítette elő. Új nemzedék növekedett föl, mely nem tudott visszaemlékezni Turin ostromára, vagy a malplaqueti mészárlásra; mely a háborút csak diadalai szerint ismerte; és midőn büszkén nézdelte a blenheimi falfestményeket vagy a viktória-téri szobrot, megfeledkezett arról, hogy a hódítások mennyi nélkülözések, mennyi romlások, mennyi keserű könnyek árába kerülnek.

Egy ideig a szerencse a magyar királynő ellen látszott nyilatkozni. Frigyes Morvaországba nyomult; a francziák és bajorok Csehországot lépték el, és ott a szászokkal egyesültek. Prágát bevették; a bajor választófejedelmet társai a császári trónra emelték; azon trónra, melyet az osztrák ház százados gyakorlat szerint csaknem jogos örökségének megszokott tekinteni.

Mindemellett a césarok magaslelkű leányának nem tört meg szelleme. Magyarország övé volt, még kérdésbe nem vont jogzímnél fogva, és ámbár elődei Magyarországot minden országaik között a legmakranczosabbnak tekintették, elszánta magát mégis ez ország népének hűségére bízni szerencséjét, mely durva volt igen is, makranczos és türelmetlen a leigázás ellen, de bátor, nagylelkű és egyenes szívű. A balszerencse és veszély közben egy fiúgyermeknek

adott életet, ki később mint II-ik József lett császár. Alig kelt ki szülőágyából, azonnal Pozsonyba sietett, ott megszámlíthatlan sokaság előtt Szent István koronájával megkoronáztatt, és fölvette Szent István palástját. Senki sem volt képes visszatartani könnyeit, midőn a bájos, még a szülés miatt gyöngéledő fiatal anya a koronázási halomra föllovagolt, midőn kibúzta a régi pалlost, midőn megforgatta azt kelet, nyugot, észak és dél felé, és futó pír borítván halvány arczát, a világot négy sarkából daczolva fölhevív, merészkedjék hát megtámadni saját magának és gyermekének törvényes jogát. — Az országgyűlés első ülésében atyjáért mély gyászba öltözve jelent meg; és ünnepélyes méltóságteljes szavakkal fölszólítá népét igazságos ügyének támogatására. A főurak és követek egyig fölugrálva, magasan emelék föl kardjaikat és viharos fölkiáltásokban fogadtak neki hűséget mind halálig. Eddig a sokaság szemei előtt önuralma nem hanyatlott még egy perczig sem, de ezen vihart látva, trónjára sikamlott és hangosan sírt. Még érzékenyebb volt azon jelenet, midőn néhány nappal később ismét a rendek előtt megjelent és fiát, a kis főherczeget karjain tartva bemutatta. Ekkor történt, hogy a magyarok lelkesedése azon harczriadóba tört ki, mely egész Európán végighangzott: «Moriatur pro rege nostro Maria Theresia».

Időközben Frigyes azon gondolkozott, hogy

politikáján fordítson. Nem volt semmi szándéka elősegíteni, hogy Franciaország a Habsburg-ház rovására az európai államok között túlnyomó hatalomra emelkedhessenek.

Főczélja az vala, hogy a magyar királynét megrabolja; második pedig az, hogy rajta kívül ne rabolhassa meg, ha lehet, senki más. Ő ugyan viszonyba lépett azon hatalmasságokkal, melyek Ausztria ellen szöveterkeztek, de az ebből származó lekötözés, nézete szerint, semmivel sem volt érvényesebb a sanctio pragmatica mellett hajdan adott biztosítási szerződésnél.

Terve most oda volt irányozva, hogy bűntársait megcsalva, saját prédáját biztosítsa. Mária Therézia ugyan nem igen hajlott ilynemű bármily kiegyezésre: de az angol kormány oly erőlyesen ajánlotta Frigyes megvásárlásának szükségét, hogy végre is alkudozások megindításába beleegyezett. Azonban ezek nehezen vezettek volna célhoz, ha Frigyes hadait új győzelem nem koszorúzza. Lotharingiai Károly herczeg, Mária Theréziának sógora, bátor és tevékeny, de szerencsétlen hadvezér, Frigyeszel Chotusitznél megütközött és a csatát elvesztette. A király még mindig csak ujoncz volt a hadviselésben, és később maga is bevallotta, hogy a siker épen nem tulajdonítható hadvezéri jelességének, hanem egyedül serege vitézségének. De személyes bátorsága és erélye által legalább teljesen lemosta magáról azon foltot, melyet Mollvicz ragasztott hírnevére.

Ezen ütközet meghozta a békét, mely angol közbenjárás mellett kötött. Mária Theresia odaengedte Sléziát. Frigyes elhagyta szövetségeseit, Szászország követte példáját, és ekképpen a királynénak módjában vala minden erejét a francziák és bajorok ellen fordítani. Győzött minden alkalommal. A francziák kiűzetek Csehországból, és csak bajjal tudtak kimene-külni. Visszavonulásuk vonala egész hosszában holttestek ezrei heverték. Azoknak holttesteit, kiket a hideg, a kimerülés és éhség pusztított el. Azok közül is, kik hazájukba visszakerültek, sokan magukkal vitték a halál csiráit. Bajorországot elborították azon dühös hadfiak csordái, kik az izlam és keresztyénvilág között fekvő vérrel áztatott hazában születtek, mely hajdan örökös harczok tanyája volt. A pandur, a horvát, a huszár rettentő neveit akkor ismerte meg először Nyugoteurópa népe. A boldogtalan Károlyt, legyőzve Ausztria, megcsalva Prussia, elhagyatva szövetségesei által, kiűzve örökjéből: szégyen és megbánás, korai sírba szállították. Egy angol sereg megjelent Németország szívében és a francziákat Dettingennél megverte. Az osztrák hadvezérek már rebesgetni kezdték, hogy Marlborough és Eugen terve szerint Franciaországot Alzatia és Lotharingia és a három püspöki terület visszaadására kell kényszeríteni.

Ezen szorultságában a versaillesi udvar segítségért Frigyeshez fordult. Ő már két árulásban

volt bűnös, talán reá birható, hogy egy harmadikat is elkövessen. A gyáva Lajosra akkor a chateaurouxi hercegnő gyakorolt legnagyobb befolyást: ez kieszközölte, hogy ügynök küldésék Berlinbe és ez ügynökségre Voltaire választatott. Voltaire mohón ragadta meg az alkalmat, mert midőn egész Európa el volt telve írói dicsőségével, gyermekes kíváncsisággal kapcsolódott politikai kitüntetés után. Hiú volt, és nem ok nélkül, ügyességére és ígéző ékesszólására, és azzal hízelt magának, hogy a porosz királyra határtalan befolyással bír. Igaz az volt, hogy Frigyes jellemét akkor még csak egyik oldaláról ismerte. Jól ismerte a költőcskének kicsinyes hiúságát és fitogtatásait, de nem vette észre, hogy e gyengeségek oly tehetségekkel és gonosz szellemmel vannak párosulva, melyek a gyakorlati életben a sikert biztosítják, és hogy azon szerencsétlen verselő, ki őtet rosszul rimelt ábrándozásaival bosszantá, a legéberebb, leggyanakvóbb és legkérlelhetlenebb politikus volt.

Voltaire a tiszteletnek és barátságának minden kitüntetéseivel fogadtatott. A palotában szállásolt, és a királyi asztalnál naponként teríték várta. Az alkudozás rendkívüli modorban folyt. Nem lehet nevetségesebbet gondolni azon tanácskozmányoknál, melyek Európa első írója, és az időszerinti első államférfia között tartattak, kik közül mindketten azon furcsa gyengeséget árulták el, hogy szerepet cseréljenek.

A nagy költő nem akart másról beszélni, csak államszerződésekről és garantiákról; a nagy király pedig egyébről, mint metaphorákról és versekről. Egy ízben Voltaire emlékiratot adott a királynak által Európa viszonyairól; és azt visszakapta versekkel toldva. Titokban mindketten nevettek egymáson. Voltaire nem kimélte a király verseit, a király pedig megörökítette nézetét Voltaire diplomatai fellépéséről. «Nem volt semmi megbízással ellátva», úgymond, «az egész küldetés nem volt egyéb játéknál és bohózatnál».

Mit azonban Voltaire befolyása eszközölni képes nem volt, azt az osztrák seregnek gyors előhaladása kieszközölte. Ha II. Györgynek és Mária Teréziának hatalmában állandó vala Franciaországra reáerőltetni a béke feltételeit, valószínű lett volna-e, hogy Poroszország Sléziát sokáig megtarthassa? Frigyes lelkiismerete figyelmeztette, hogy ő a magyar királynéval orozva és rosszlelküleg bánt. Hogy haragja nagy és erős, ennek a királyné többször adta nyilvános jeleit; a szerződések tiszteléséről pedig Frigyes saját maga szerint ítélte. A garantiák, így szokta mondani, csupa csecsebecsék, kecsegtetők a szemnek, de sokkal törékenyebbek, hogysem a leggyöngébb nyomást ki bírják állani. Legbiztosabbnak tartotta tehát, ha Franciaországgal szoros szövetséget köt és a királynét újból megtámadja. Ehhez képest az 1744-ki öszön, minden hadüzenés, minden tiszteséges ürügy nélkül, újra megkezdé az ellenségeskedést; Szászorszá-

gon, a fejedelem meg vagy meg nem egyezésével nem gondolva, keresztül vonult, meglepte Csehországot, elfoglalta Prágát és már Bécsset is fenyegette.

Ekkor történt, hogy a szerencse forgandóságát legelőször tapasztalja. Egy osztrák sereg Lotharingi Károly vezénylete alatt összeköttetése vonalát Sléziával elvágni készült. Szükségesnek tartotta tehát visszavonulásban keresni mentséget, később bevallotta, hogy műveletének rossz vége saját hibáinak volt következménye. «Nem volt hadvezér», úgymond, «ki valaha nagyobb hibákat követett volna el»; meg kell azonban jegyeznünk, hogy következő szerencsésjét e hadjárat viszontagságainak szokta tulajdonítani. Szükség és balsors csapásai között nyílt meg előtte a hadtudomány vezérelveinek ismerete.

Következett az 1745 ki emlékezetes év. A háború dühöngött vizen és szárazon, Olaszországban, Németországban és Flandriában; még Angolország is ez alkalommal utoljára látott, hosszú belbéke után, ellenséges hadakat egymás ellen felállítva. Ez év emlékezetes Frigyes életében, mert a hadviselésben ez év alatt szűnt meg ujcenz lenni. Voltak nagy hadvezérek, kiknek korai, önként fejlett hadi képességek mintegy közvetlen intuitiohoz volt hasonló. Példák erre Condé, Clive, Napoleon. De Frigyes nem tartozott e ragyogó portentumok közé. Előhaladása a hadi tudományokban erélyes tulajdonokkal bíró oly férfiúnak haladása volt, ki bár-

mi tudományt, melyet kiválaszt, szorgalommal és komolyan igyekszik sajátjává tenni. Hohenfriedbergben adta első bizonyosságát annak, megnyit tanult hibái és ezeknek következményei által. E napnak győzelme egyedül ügyes intézkedéseinek volt köszönhető és meggyőződött Európa, hogy azon fejedelem, ki kevés évvel ezelőtt Mollvicznál rémalakok elől megfutamodott, a hadászatnak oly kitűnő mestere lett, kihez kortársai közül senkit talán, egymagát a szász herczeg-marsallt (Marschal de Saxe) kivéve, hasonlítani nem lehetett. A hohenfriedbergi győzelmet nyomban követte a soori győzelem.

Ugyanezen időben a francia seregek Német-Alföldön (Niederland) győzelmesen harczoltak. Most már Frigyes nem félt attól, hogy Mária Therézia elég hatalmas lesz, törvényt szabni Európának. Egy negyedik szószegésről kezdte tehát gondolkozni. A versaillesi udvar megriadt és elkeseredett. Lajos saját kéziratú, komoly szemrehányásokkal telt levelet küldött Berlinbe; mind hiába. 1745-ik évi ősszel Frigyes békét kötött Angliával és az év végén Ausztriával is. Károlynak, a bajor fejedelemnek követeléseit nem szolgálhattak akadályul. E szerencsétlen fejedelem már nem élt; és Lotharingi Ferencz, Mária Theréziának férje a német státusok egyhangú beleegyezésével a német császári trónra emeltetett.

Poroszországban ismét béke uralkodott, de az

európai háború meg nem szűnt és csak 1748-ban ért az aix-la-chapellei békekötés által véget. Mindazon hatalmak közül, melyek részesei voltak, egyedül Frigyes nyert, nemcsak azáltal, hogy birodalmához a szép Sléziát hozzáfoglalta, hanem azáltal még inkább, hogy elvet nem ismerő ügyességgel, egyszer Francziaország, másszor Ausztriának mérlegét ellensúlyozva, általánosan úgy tekintették, mint ki Európa mérlegének egyensúlya felett rendelkezik, mi rendkívüli dicsőség volt oly királyra nézve, ki a királyoknak legkisebbike és kinek még dédatyja is csak örgróf volt. A közönség egyébiránt a porosz királyt oly államférfiúnak tartotta, kiben se jólelkűség, se illem nincs, kinek rablási vágyai ki nem elégíthetők, ki szentelenül álnok; és a közönség valóban keveset tévedett. Általánosan el volt egyúttal ismerve, hogy tehetséges ember, nagy hadvezérnek készül, eszélyes az alkudozásokban és uralkodásban. Azon tulajdonait, melyekben mindenkit túlszárnyalt, szinte oly kevéssé ismerték mások, mint ő maga, mert ezek oly tulajdonok voltak, melyek csak sötét háttéren tűnnek föl. Pályája eddig, kevés változással, szerencsés vala, pedig csak a balszerencsében, oly szerencsében, mely reménytelennek és menthetetlennek látszott, oly szerencsében, mely lelki erejükről dicsőített férfiakat is lesujthatott volna, tünhetett ki valódi nagysága.

Frigyes, uralkodásának első kezdetétől fogva,

a közigazgatással oly modorban foglalkozott, mely más fejedelmeknél szokatlan volt. Tudjuk, hogy XIV. Lajos saját maga volt premier miniszter és a közigazgatás minden ágai fölött felügyeletet gyakorolt, de ezzel Frigyes be nem elégedett. Ő nem volt megelégedve azzal, hogy saját premier minisztere legyen, ő egyedüli miniszter akart lenni. Alatta nem volt hely nemcsak egy Richelieu vagy Mazarin számára, hanem egy Colbert, egy Louvois számára sem. Szerette a munkálkodást, csupán a munkáért magáért, telhetetlen és nyugtalan volt mindig parancsolni, mindenhol beavatkozni és hatalmát éreztetni; bizalmatlan és lenéző az emberek iránt; ez lelkületénél fogva más tanácsát meghallgatni, fontos titkokat másokkal közölni vagy terjedelmes munkakört ruházni másokra, nem volt hajlandó. Uralkodása alatt a legmagasabb hivatalnokok pusztán irnokai voltak, kikre csak annyit sem bízott, mint az osztályok főnökei egyes irnokokra szokta bízni. Ő maga volt kincstárnok, főhadvezér, közmunkák-, kereskedelmi-, igazság-, kül- és belügyi minister, saját főlovászmestere, udvarmestere és kamarása: oly ügyeket, melyekről más kormányoknál az osztályfőnökök sem akarnak hallani, ezen csudálatos monarchiában mind maga a király intézett el közvetlenül. Ha valamely utazó jó helyet kívánt nyerni, melyről a katonai szemlét kényelmesen nézhesse, Frigyesnek írt és következő napon választ kapott egy királyi hirnök által,

Frigyes sajátkezü aláírásával. Ez túlságos és lázas tevékenység. A közügyek bizonyosan jobban végeztettek volna, ha minden ügyosztály élére tehetséges és jólelkű férfiak állíttatnak, és ha a király maga részéről általános felügyelettel megelégedett volna, ily módon azon előnyök, melyek a szándék egységével járnak, azon előnyökkel, melyek a munkafelosztásból erednek, nagyban egyesíthetők lettek volna. De ily rendszer Frigyes sajátosságos természetével nem egyezett. Államában nem tudott túrni se akaratot, se véleményt, saját akaratán és véleményén kívül. Nem kellett neki egyéb segéd, mint egyes tollvivők, kik épen annyi értelemmel bírjanak, hogy jól felfogni és helyesen átírni, kuszált kéziratát kibetűzni és rövid igen vagy nemmel kifejezett határozatait hivatalos alakba önteni képesek legyenek. Egy másoló gépben vagy egy könyomdai sajtóban a magasabb értelmi tehetségekből nincs kevesebb, mint mennyit kabinetjének titkáraitól kívánt.

Oly erőltetett munkára, melyet Frigyes fejtett ki, emberi testet és szellemet képesnek hinni alig lehet, Potsdamban, rendes székhelyén, nyáron három, télen négy órakor reggel kelt. Ekkor azonnal egy apród jelent meg nagy kosárral, mely tele volt az utolsó futár által a királyhoz érkezett levelekkel. Voltak ezek között követjelentések, adóhivatalok tudósításai, építési tervek, posványok kiszáraitását tárgyazó javaslatok, panaszok oly egyénektől, kik jogaikban

sértve vélték magukat, folyamodások oly egyénektől, kik czimeket, polgári vagy katonai hivatalokban alkalmazást kértek. Ily iratok pecségeit mindig éles figyelemmel vizsgálta meg, mert mindig gyanakodott, hogy ellene valamely csel van munkában. Azután olvasá a leveleket, elosztá külön csomagokba, és tetszését egy jeladás vagy néhány odavetett szó, néha egy éles epigramm által fejezte ki. Nyolcz óra-kor napi szakmájának e részét bevégezte; ekkor főhadsegéde készen várta és a napi parancsot kikapta minden katonai ügyeket illetőleg, az egész királyságra nézve. Azután ment szemlét tartani gárdái felett, nem mint a királyok ily szemlét közönségesen tartani szokták, hanem egy dresszirozó altiszt aprólékos és szigorú figyelmével. Ezalatt a kabineti négy titkár a válaszok megírásával foglalkozott azon levelekre, melyekre a király reggeli akarátját kijelentette. Ezen szerencsétlenek kényszerítve valának évről-évre oly erőltetett munkára, mint a szerencsen rabszolgák a czukornád aratásakor. Ünnepek soha nem volt, sohasem tudták mit tesz ebédelni, nem volt szabad szünetelniök, mielőtt napi egész szakmájukat feldolgozták volna. A király mindig gyanakodva, egy csomó levelet gondolomra kihuzott és beléjük tekintett, hogy meggyőződjek, akarata hiven van-e tolmácsolva. Ez nagyon helyes és erős gát volt a titkárok csalfalkodása ellen, mert ha valamelyik hamisságon rajta éretett volna, szeren-

csésnek tarthatta magát, hogy öt évi fogsággal menekül. Frigyes aztán aláírta a válaszokat és ezek még az nap szétküldettek.

E saajátságos kormányrendszernek általános elvei figyelmet érdemelnek. Frigyes politikája lényegében ugyanaz volt, melyet apja követett. Midőn azonban e politikát Frigyes oly czélok felé irányozta, melyeket apja nem ismert, megtisztítá egyszersmind azon képtelenségektől, melyekkel apja által elhalmoztatott. A királynak főgondja volt, hogy nagyszámú, jól felszerelt és jól begyakorolt hadsereggel bírjon. Királysága kiterjedésre és népszámra nézve alig volt a második vonalba sorozható, mindemellett Angliával, Ausztriával, Franciaországgal egy sorba vágyott állani; e cél elérésére szükséges volt, hogy egész Poroszország egy nagy táborhoz legyen hasonló. XV. Lajos ötször akkora országa és több mint ötszörte bővebb jövedelme daczára nem birt félelmesebb sereggel. Azon arány, melyben a katonaság a népesség számához Prússiában állott, alig hihető. Azon férfi egyének közül, kik testi erejük virágzó korát élték, valószínűleg minden hetedik fegyverben állott; és ezen nagy erő gyakorlatok, szemlék, a botnak és korbácsnak bőséges osztogatása által be volt tanítva minden mozdulatokat oly szabattossággal és gyorsasággal végrehajtani, mely csudálatra ragadta volna Villarst vagy Eugent. Azon felemelkedett szellem, melynek a legjobb hadseregből hiányozni nem szabad, akkor a

porosz hadseregnél még nem volt ismerve. So-raiban nem volt feltalálható azon vallásos és politikai lelkesedés, melytől Cromwell pikásai áthatva voltak; azon hazafiúi buzgóság, azon dicsvágy, azon önfeláldozás egy nagy hadvezér mellett, mely Napoleon régi gárdáját tüzelte. De a hadi mesterség minden gépies részében a porosz katonák annyira fölülmúlták a francia és angol akkori hadsereget, mint az angol és francia katonák a paraszt miliciát.

Ámbár a porosz katona zsoldja nagyon csekély volt, ámbár Frigyes minden tallért, mely rendkívüli kiadásokra volt szükséges, a legnagyobb gonddal és féltékenységgel kétszer is megforgatott; oly gondal, melyet Mr. Hume József egy hadi előirányzat megbirálásában soha nem tanúsított: egy ily sereg lábón tartásának költsége mégis az ország vagyoni állapotához képest ropant vala. Hogy e költség az országot végképp meg ne rontsa, minden egyéb költségeket a lehető legkevesebbre kellett leszállítani. Ehhez képest Frigyes, ámbár országának határszélei a tengerre nyíltak, hajóhadat nem tartott; gyarmatokkal sem bít, de bírni nem is óhajtott. Birósági és adószedői hivatalnokainak fizetése szűken volt; követei, kiket idegen udvarokhoz küldött, gyalog jártak vagy kopott, régi bárkáikat használták mindaddig, míg a tengelyék el nem törtek. Legmagasabb állású diplomatai küldöttjeinek, kiket Londonban és Párisban tartott, ezeknek sem adott többet évenként egy ezer

font sterlingnél. A királyi udvartartás oly takarékos lábon rendeztetett be, mely vagyonos alattvalóknál is szokatlan, palotákban pedig épen példátlan vala. A király szerette a jó étket és jó bort, és egész életében mindig örömet látott asztalánál vendégeket maga körül, mind e mellett konyhája nem került több pénzbe évi kétezer forintnál. Minden rendkívüli «Item» oly féltékeny birálatnak volt tárgya, mely egy növelde-tulajdonosnéhoz illeni inkább látszott, mint egy nagy uralkodóhoz. Ha száz osztrigáért négy tallérnál többet kértek tőle, oly lármat ütött, mintha hírét hozták volna, hogy valamely tábornoka egy várát feladta a magyar királynénak. Egy palaczk pezsgőt sem volt szabad felnyitni, a nélkül, hogy maga parancsolta volna. A vadászat a királyi parkokban, mely máshol tetemes kiadásokat igényel, nála jövedelmi forrás volt. Haszonbérbe volt adva, és ámbár a haszonbérlők szerződéseik által csaknem tönkre jutottak, a király nem engedett el semmit. Ruhatára állott egy finom gálaöltözetből, mely élte fogytáig kitartott, két vagy három kopott kabátból, melyek talán Monmouth-Streetben megjárták volna; néhány sárga, tubáktól mocskos mellényből és roppant nagyságú, régiség miatt fakó csizmákból. Csak egy szenvedély bírta őt néha a takarékoság, sőt esetleg az eszélyesség határain is túlragadni: az építkezés. Minden egyébre nézve takarékosága olynemű volt, melyre gyűlöltebb nevet

ragasztani hajlandók lehetnénk, ha nem tudnók, hogy jövedelmei a nép terhes adójából kerültek, és hogy lehetetlen lett volna a legkegyetlenebb zsarnokság nélkül nagy hadsereget és fényes udvart egyszerre tartania.

A közigazgatást illetőleg Frigyes kétségtelenül nagy dicséretet érdemel. Szigorú rend uralkodott minden tartományában. A birtok biztosítva, írásban és beszédben a szabadság nagy volt. Bizva seregének ellentállhatatlan erejében, a király elégedetlenekre és gúnyiratokra bölcs megvetéssel tekintett; a kémkedőket és árulkodókat pedig semmikép sem bátorította. Midőn egy bizonyos emberről azt beszélték neki, hogy nem szereti őt, csak azt kérdezé: «hány ezer fegyverest képes a sikra kiállítani.» Egyszer meglátta, hogy a tömeg valami falragaszra bámul. Odalovaglott és meggyőződött, hogy a falragasz egy piszkos gúnyirat saját maga ellen. Az irat oly magasan volt felragasztva, hogy elolvasni nehezen lehetett. Frigyes megparancsolta kíséretének, hogy szedjék le és ragaszszák alacsonyabb helyre «én és népem között», úgymond, «oly egyezmény létezik, mely mindkettőnket teljesen kielégít: ők azt beszélnek, a mit akarnak, én pedig azt cselekszem, a mit én akarok.» Senki nem mert volna Londonban II. György ellen gúnyiratokat terjeszteni, durvaságra csak távolról is hasonlíthatókat azokhoz, melyeket a berlini könyvárusok Frigyes ellen büntetlenül árultak. Egykor egy könyvkereskedő

a legmérgeesebb gúnyiratnak, mely valaha készült, kefelevonatát küldötte be az udvarhoz, Voltairenek Beaumarchais által közzétett emlékiratát és kérte ő felsége parancsolatját: «Csak ne hirdesse botrányos modorban»; így szólt a király: «de árulni árulhatja mindenképen, kívánom, hogy jó hasznát vegye». Még oly államférfiak között is, kik a sajtó pajzánkodását megszokták, ily rendíthetetlen lelki erő ritkaság.

Frigyes emlékezetének tartozunk bevallani, hogy komoly gondot fordított, miszerint népének olcsó és gyors igazságszolgáltatást szerezzen. Ő egyike volt azon uralkodóknak, kik legelsőök törölték el a kínvallatást. Halálos ítéletet nem volt szabad végrehajtani az ő megerősítése nélkül, ő pedig ily ítéletek végrehajtására, gyilkosság esetét kivéve, engedélyt ritkán adott. Katonáival merőben ellenkezőleg bánt. Katonai kihágásokat oly barbár módra, oly kegyetlen korbácsolatással büntettek, hogy a porosz katona a por és golyó általi kivégeztetést szelidebb büntetésnek tartotta. Frigyes politikájának egyik elve az vala: hogy minél szigorúbb fegyelem uralkodik a hadseregben, annál szelidebben lehet az állam többi polgáraival bánni veszély nélkül.

Vallás miatti üldözés ismeretlen dolog volt kormányja alatt, ha csak a zsidók ellen alkalmazott némely esztelen és igazságtalan megszorításokat ide nem számítunk. Politikája, melyet a sléziai katolikusok irányában követett, dicséretesen különbözik azon politikától, melyet

Anglia követett hasonló körülmények között az irhoniak irányában. Minden rendű vallás, sőt vallástalanság, menhelyre talált államaiban. A vallásgúnyoló, kit a francia parlamentek kegyetlen halálra kárhoztattak volna, hivatali alkalmazásra is tarthatott számot Poroszországban. A jezsuita, ki máshol nem mutathatta magát, kit Angliában még mindig bűnvád fenyegetett, ki Franciaországból, Spanyolországból, Portugálból és Nápolyból kiűzetett, kit még a Vatikán is elejtett, a porosz államban biztonságot és megélhetési módot talált.

Frigyes administratiójának minden hibái egyben pontosulnak össze: és ez volt az örökös mindenbe avatkozási viszketeg. Elméjének fáradhatlan tevékenysége: diktátori hajlama, katonai szokásai, mindezek odaterelték, hogy e nagy hibába essék. Ő úgy dresszirozta népét, mint granátosait dresszirozta. A tőke és ipar kitérítették fejlődésök természetes irányáiból, elhamarkodott, czéltalan rendeletek egész halma által. Volt egyedárúsági kiváltság kávéra, dohányra, finomított czukorra. Az ország kincstára, melylyel a király különben oly takarékosan bánt, bőkezűleg vesztegettetett mocsárok termékenyítésére; eperfák ültetésére a homokbuczkákon; finom merino juhok bevásárlására Spanyolországból, a szász gyapjú nemesítése végett: jutalomdíjakra a legfinomabb fonalkészítőnek; porcellán-, kárpit-, aczélmű-, csipkegyárak fölállítására. Se más uralkodók példája,

se saját tapasztalásai nem bírták meggyőzni, hogy Lyon, Brüsszel vagy Birmingham megteremtésére csupa edictumok és a közpénztári segély nem elegendők.

De kereskedelmi politikája menthető. Mellette fényes példák és a népek előítéletei szólottak. Bár nagyokat botlott, botlásaiban korának volt osztályosa. Más ügyosztályokba való beavatkozásai azonban menthetlenek. Beleavatkozott az igazság szolgáltatásába ugyanazon módon, mint a kereskedési ügyekbe, és saját homályos fogalmait, melyekkel a méltányosságról birt, fölibe emelte a törvénynek, és a legtekintélyesebb törvényszékek ítéleteinek. Soha azon gondolat eszébe nem jutott, hogy oly férfiak, kik folyvást a törvények alkalmazásával foglalkoztak, képesebbek fölfogni azoknak értelmét, mint oly uralkodó, ki ezer egyéb gondokkal van elfoglalva, és ki soha, bár csak egy törvénykönyvet is végig nem olvasott. A törvényszékek ellenkezései őt dühbe hozták. Kanczellárját összeszidta, a bírák lábszárait megrugdalta. Való, hogy igazságtalan lenni soha nem akart: ő erősen meg volt győződve, hogy helyesen cselekszik, és a szegénynek ügyét védi a gazdag ellen. De ezen jószándékú beavatkozás valószínűleg sokkal többet ártott, mint rossz szenvedélyeinek kitörései uralkodásának egész hosszú ideje alatt. Egy korhely, egy zsarnok uralkodása alatt megélni lehető volna inkább, de egy mindenbe kotnyeles urat béké-

vel tűrni, az emberi természet tehetségét felülhaladja.

Ugyanezen szenvedély, mindent igazgatni, és kézen vezetni, a közigazgatás minden ágaira kiterjedett. Minden bizonyos korú ifjoncz kényszerített egy bizonyos hazai iskolába járni. Ha valamely porosz ifjú, bár csak néhány hétre, tanulás végett Leydenbe vagy Göttingába tért ki, ily vétkeért hivatalviselési képességének, néha vagyonának vesztésével is lakolt. Senki nem utazhatott a király engedelmével nélkül. Ha az engedelmet megnyerte, királyi rendelet által volt meghatározva azon összeg, mellyel többet utazására fordítani szabad nem volt. A kereskedő vihetett magával kétszázötven tallért aranyban, egy nemes négyszáz tallért; és itt futólag meg kell jegyeznünk, hogy Frigyes a nemes és közember közötti régi különbséget gondosan fönntartotta. Az elmélkedés terén ő francia bölcsezt, de a gyakorlat terén német uralkodó volt. A vér előjogairól ő úgy írt és beszélt, mint Sieyès, de gyakorlatban senki figyelmesebb szemmel a származási táblákat és czímereket (quartering) nem vizsgálta.

Ez volt Frigyes az uralkodó. De volt egy másik is, a reinsbergi, a hegedüs és fuvolás, a versgyártó és bölcsezt. Uralkodásának gondjai között is megtartá szenvedélyét a zene, a könyvek, az íróskodás, és az írókkal való társalgás iránt. E mulatságokra fordította minden idejét, mely a polgári és hadi ügyek elintézése után

üresen maradt, és jellemére talán több világosságot vetnek azok, mik eme szórakozási órákban történtek, mint harczai és törvényei.

Schiller méltán volt büszke, hogy hazájában nem találkozott Augustus, vagy Lorenzo, ki a költészet csecsemő kora fölött virrasztott volna. Luthernek erélyes nyelve, kiüzve az iskolákból a latin által, és a királyok palotájából a francia által, a nép körébe menekült. E nyelv velőtéljes erejéről Frigyesnek nem volt fogalma. Ő arról, és azokról, kik használták, a tudatlanság megvetésével szólott. Könyvtárában csak francia könyveket lehetett látni, asztalánál csak francia nyelvet hallani. Szórakozási óráiban társalgói többnyire idegenek voltak. Brittanian két kitünő embert szállított a királyi körök számára, kiket polgári viszályok űztek el hazájokból, és kik szerencsésebb körülmények között, tehetségeik és erényeik által szülőföldük dicsőségének és hatalmának gyarapítására szolgáltak volna. Keith György, skóciai marschall-gróf, 1715-ben a Stuart házért fogott fegyvert, és ifjabb testvére, Jakab, vitézül harczolt oldala mellett. Midőn az ügy már veszve volt, mindketten a continensre menekültek; vándoroltak országról-országra; szolgáltak több fejedelem zászlói alatt, és úgy viselték magokat, hogy sokaknak becsülését és jóakarát megnyerjék, kik a Jakobiták ügye iránt épen semmi rokonszenvvel nem viseltettek. Hosszú tévelygéseik Potsdamban értek véget, és Frigyesnek nem is

volt társa, ki oly mérvben akár birta, akár megérdemelte volna becsülését, mint ők. Nemcsak egyénileg kifogástalan férfiak, hanem egyszersmind nemesi származásúak és katonák, képesek voltak úgy hadi, mint diplomáciai szolgálatra: de művelt szellemöknél fogva arra is, hogy a királynak ebéd fölött élvezetes szórakozást szerezzenek. Frigyes minden meghittebb társalgói között, csak ezeknek nem volt, úgy látszik, neheztelésre okuk soha, irántuk való magaviselete miatt. Azok, kik az udvart legjobban ismerték, azt állították, hogy a Lord-Mareschal volt legyen azon egyedüli személy, kit Frigyes valaha igazán szeretett.

Itália a potsdami társaságba az elmés és szeretetreméltó Algarottit, és a világ legravaszabb, legfurfangosabb és legszolgaibb^o abbéját Bastianit küldötte. De a társaságnak, melyet Frigyes maga körül gyűjtött legnagyobb része francziákból került ki. Maupertius némi hírnevet szerzett Lapponiába azon czélból tett utazása által, hogy földtekénk alakját csillagászati mérések segítségével szabatosan meghatározza. Ez a berlini akadémiának elnökévé neveztetett, mely a párisi híres akadémiának silány másolata volt. Baculard d'Arnaud, ifjú költő, kiről azt beszéltek, hogy nagy reményekre jogosít, reá biratott, hogy hazáját elhagyva, a porosz udvarhoz csatlakozzék. D'Argens marquist a király kegyenczei közé úgy látszik, jellemeik homlok egyenest való ellentétei miatt választá.

D'Argens szép tehetségekkel bírt, modora finom, egy telivér francia gentlemanhöz illő, de lelke tunyaságba, gyávaságba és elbizakodásba egészen el volt merülve. Azon elvetemült lelkek közé tartozott, melyek babonások, a nélkül, hogy vallásosak lennének. Gyülölvén a keresztyén vallást oly dühvel, mely őt észszerű vizsgálatra képtelenné tette; nem lévén képes fölfogni a mindenség összhangzásában és szépségében, az isteni hatalom és bölcsesség jelenségeit, rab-szolgája volt az álomlátásoknak és jósjeleknek; nem ült volna asztalhoz tizenharmad magával; elsápadt, ha a sótartóból a só feléje kiomlott; rimázkodott, hogy asztaltársai késeiket és villáikat keresztbe ne rakják tányéraikon, és a vilá-
gért nem indult volna útra péntek napján. Egészségi állapota örökös aggodalma volt. Ha feje megfájult, vagy ütere gyorsabban vert, gyáva rettegései és gyermekes óvakodásai ne-
vetség tárgyául szolgáltak Berlinben. Mindez a király szándékainak kiválóan kedvezett, neki valakire szüksége volt, ki mulattassa és kit egyszersmind megvethet. Ha egy félórai finom társalgásra volt kedve, D'Argens kitünő társalgó volt; ha rossz kedvének és azon megvetésnek, melylyel az emberck iránt viseltetett, szabad feket akart engedni, ismét D'Argens volt a leg-
alkalmasabb czéltábla.

Ezek és ezekhez hasonlók társaságában szerette Frigyes minden idejét tölteni, melyet a közügyektől elvonhatott. Azt kívánta, hogy asz-

talánál vígság uralkodjék. Figyelmeztette vendégeit, hogy minden tartózkodást tegyenek félre, és felejtsek el róla, hogy egyszáz hatvanezernyi seregnek áll élén, és föltétlen ura mindazok életének és szabadságának, kik vele egy asztal körül ülnek. Ezen találkozások körében tehát színleg a legnagyobb fesztelenség látszott uralkodni. Élczet és tudományt a vendégek, ki-ki tehetsége szerint értékesített. A történelmi és irodalmi kérdések fölött folytatott viták gyakran nagy érdekekkel bírtak. De a társalgásnak főtárgya mind azon vallások képtelensége volt, melyeket az emberiség követett, és azon vakmerőség, melylyel a keresztyénség által tiszteletben tartott tanok és nevek ily alkalommal megtámadtattak, meglepte még azokat is, kik a francia és angol szabadelvűek vitáikhoz szokva voltak. De valódi fesztelenséget és szíves hajlandóságot e fényes körben hiába kerestünk volna. Korlátlan fejedelmek ritkán bírnak igaz barátokkal. Frigyes jellemhibái pedig oly neműek valának, melyek a barátság lehetőségét még teljesen egyenlők között is fölötte kétségessé tehatték volna. Birt ugyan sok tulajdonokkal, melyek a vele való ösmerkedés első pillanataiban megnyerték az embert. Társalgása élénk; magaviselete azok iránt, kiknek tetszeni vágyott, csaknem hízelgő volt. Senkisémm volt képes azokban, kik hozzá közeledhettek; annyi kápráztató reményt költeni kegyelmétől várható nagy előnyök iránt, mint ő. De e szép külszín

alatt egy zsarnok, egy gyanakodó, egy fölfuvalkodott, egy gonosz szellem lappangott. Egy oly kedvencz kedvtöltése volt, melyet gyermekben meg lehet ugyan bocsátani, de mely, ha megszokássá válik, érett korú és megállapodott eszű férfiában csaknem kivétel nélkül, rossz szívnek jele: gyönyörködött ugyanis a durva és kegyetlen tréfákban. Ha észrevette, hogy valamely udvaronc ruházatába szerelmes, legszebb díszköntösét olajjal mocskolták be; ha a pénzt szerette, bizonyos csínyt gondoltak ki, hogy nagyobb kiadásokba keverjék, mint megtakaríthatott. Ha hypochondriában szenvedett, elhitették vele, hogy vizkóros. Ha különösen vágyott valamely bizonyos helyre utazni, levelet koholtak és elijesztették, hogy oda ne menjen. Mindezen dolgokat csekélységnek lehet állítani, azok is; de félreismerhetetlen jelenségei oly természetnek, mely az emberek szenvedéseinek és lealáztatásának látásában gyönyörűséget talál.

Frigyes éles szemmel bírt, észrevenni mások gyöngeségeit, és szerette fölfedezéseit tudatni másokkal is. Birt némi tehetséggel a gúnyorra, és nagy ügyességgel észrevette a gyöngé oldalt, melyre irányozva a gúny legérzékenyebben fáj. Hiúsága szintűgy, mint epés természete (malignity) élvezetet talált azoknak bosszantásában és megzavarodásában, kik élczei alatt görnyedeztek. De valóban ezen diadalait nem kevésbé kell a királyi tekintélynek, mint az élcz élének tulajdonítani. Olvassuk, hogy Commodus egy-

kor éles fegyverrel szállott ki a küzdőhomokra egy nyomorult gladiátor ellen, ki védelmére egyéb fegyverrel, egy ólom szuronyon (foli) kívül, nem birt, és miután a védtelen áldozat vérént kiontotta, érmet veretett dísztelen győzelmének megörökítésére. Frigyes diadalai ez élczcsatározásban ehhez meglehetősen hasonlítottak. Eltalálni ellenében a modort a megtámadottaknak legbajosabb vala, mert ha tartózkodóknak látszottak, ez engedetlenség volt parancsolatja ellen, és megrövidítése mulatságának; és mégis, ha társalgói leereszkedése által elámitva, az őszinte fesztelenség mezejére tévedtek, bizonyosak lehetnek, hogy szerénytelenségek miatt kegyetlen lealáztatással bűnhődnek. Sértegetéseit megtorolni veszélyes volt; megtorlás nélkül hagyni nem lehetett a történetek néma elvállalása és újak kihívása nélkül. A király nézete szerint azok, kik fészkelődtek ellene, szemtelenek és hálátlanok, azok pedig, kik megalázták magokat, kárhoztatva voltak, hogy konczot és rúgást egyenlő farkcsóváló béketűréssel fogadjanak. Valóban nehezen lehet érteni, az éhség marczangolásain kívül, mi vehette reá az embereket, hogy a nagy király társalgásának folytonos bántalmait tűrjék. Nem volt ez nyereséges alkalmaztatás Ő felsége barátai iránt szintoly szigorúan takarékos volt, mint minden egyéb kiadásaiban, és szintoly kevésbé volt képes egy tallérral, azon túl mit elégnek vélt, többet barátaiért, mint ebédjeiért áldozni.

Azon összeg, melyet egy poetának, vagy philosophnak engedélyezett, a lehető legcsekélyebb volt, melyért egy poeta vagy philosoph kísértetbe jöhetett, hogy magát rabszolgának adja el, és a rabszolga még szerencsésnek is tarthatta magát, ha azt, mit oly kedvetlenül adtak neki, szenvedéssel tölt évek után, tőle durva és önkénytes módon ismét vissza nem vették.

Potsdam, mint egyik leghíresebb lakója elnevezte, valóban Alcīna palotája volt. Első tekintetre hájoló tanyának látszott, hol a szerencsés kalandorra minden lehető testi és lelki gyönyör várakozik. Minden új jövevény meleg barátsággal fogadtatott, hízlegésekkel elhalmoztatott, és felbátorított, jóllétet és nagyra emelkedést reményleni. Hasztalan emeltek szót a régi kegyenczek, kik ezen hajlék küszöbét valaha öröm és reményekkel telve lépték át és kik a csalfa boldogságnak rövid mámora elenyészvén, kárhoztatva voltak, hogy évekig tartó lelki gyötörtetés és lealáztatás által bűnhődjenek balgagságukért; hasztalan, hogy figyelmeztessék az új vágyakodót, ki a bűvös küszöbhez közeledett. Némelyek birtak elég bölcsességgel, hogy az igazat még idejekorán átlássák és elég elhatározással, hogy visszapillantás nélkül elfussanak. Mások elvánczorogtak örömtelen és dísztelen öregségökig a meglépett pályán. Nem kételkedünk állítani, hogy az e korbéli bármely legszegényebb író is Londonban, ki alvó helyét a ház csarnokában találta ki, valamely pincze-

helyiségben ebédelt, kinek inggallérja papirból és nyaktüje fatüske volt, boldogabbúl élt, mint Frigyes udvarának írói kegyenczei.

De valamennyi közül, kik ezen elbűvölt kertbe kéjmámorosan beléptek, később pedig düh és szégyen által marcangolva eltávoznak, a legemlékezetesebb Voltaire vala. Voltaire több oknál fogva óhajtotta, hogy hazájától távol találjon menhelyet: Hirneve miatt ellenségei támadtak, túlérzékeny lelkülete ellene nagy előnyt szolgáltatott kezökre. Mindazokból, miket ellenségei írtak, semmi fenn nem maradt egyéb, mint az, minek maga Voltaire tartotta fenn emlékezetét, de kedélyének szervezete hasonló volt azon testekéhez, melyekben a legfelülete-sebb töviskarcolás vagy szunyogcsipés mulhatatlanul evesedést okoznak. Ámbár hirneve oly firkászok megtámadásai által, mint Freron és Defontaines, inkább emelkedett, mintsem sülyedt volna; ámbár bosszúja Freron és Defontaines ellen oly kegyetlen volt, hogy ostorozás, bélyegvas és pellengér csekélység lett volna hozzá képest: okunk van hinni mégis, hogy a megtámadás neki jobban fájt, mint a visszatorlás megtámadóinak. Ámbár elérte azt, hogy még élte napjaiban a klasszikus írók közé soroztas-sék, ámbár kortársai által minden költő, bölcsész és történetíró fölött felmagasztaltatott; ámbár munkái ugyanazon gyönyörűséggel és csodálkozással olvastattak, Moszkvában és Westminsterben, Florenczben és Stockholmban mint

Párisban; mindemellett folytonosan azon nyugtalan irigység gyötörte őtet, mely tulajdona látszik lenni a hírnév után remegő, de egyszersemind saját tehetetlenségüket érző kedélyeknek. Oly írók és tudósok iránt, kik semmi tekintetben vetélytársai nem lehettek, ha kedveztek neki, nemcsak igazságos, nemcsak előzékeny, de valódi meleg barátjok, sőt nem ritkán bőkezű jóltevőjük is volt. De mindazoknak, kik irataik által bizonyos hírnévre emelkedtek, mely az övét megközelíteni látszott, álczás vagy nyílt ellenségévé vált. Alattomban megszólta Montesquieut és Buffont; nyílt rágalmazás által elmérgeztetett harcztot folytatott Rousseau ellen, és nem is bírt azon ügyességgel, hogy érzelmeit a humornak vagy megvetésnek leplével takarni tudta volna. Minden nagyszerű tehetségei és hosszas világtapasztalása mellett nem bírt annyi önuralommal, mint egy elkényeztetett gyermektől vagy egy méhkóros nőtől lehetett volna várni. Ha valami bántotta, megereszté a harag és fájdalom ékeszolásának minden zsilipjeit, hogy lelke gyötrelmének tartózkodás nélkül kifejezést adjon. Keserű kifakadásainak özöne, tombolása és szitkozódása, görcsös vonaglásai és könnyhullatása valódi élvül szolgáltak azon aljas jelleműeknek, kik egy halhatatlan név sülyedésében gyönyörködének. Ezen lények most módot fedeztek föl, miként lehessen őt vérig sértegeteni. Egy téren legalább, az irigység is elismerte, hogy az élők

között nincs vetélytársa. Miután Racine azon nagy halottak közé sírjába szállott, kiknek pora Port Royal szentélyét még szentebbé tevő, nem emelkedett drámaköltő, ki *Alzire*, *Zaire*. és *Merope* szerzőjétől a pálmaágat megtagadhatta volna. Végre vetélytárs jelentkezett. Az öreg Crebillon, ki sok évvel ezelőtt a színpadon némi diadalt nyert, de azóta régen el volt felejtve, egy nyomorult utczában, a St. Antoine-utcza közelében levő padláslakából előlépett és örömrivalgással fogadtatott némely irigy írók és a szeszélyes közönség által. Egy darabja, melyet visszavonult magányában írt meg, *Catilina* czim alatt, határtalan tetszéssel adatott elő. Ez utálatos darabról elég annyit mondani, hogy terve egy Scudery modorban szőtt szerelmi kaland körül forog, Catilina, pajtása Lentulus praetor és Cicero leánya között. A színház rengett a helyeslés dörgésétől. A király nyugdíjjal jutalmazta a szerencsés költőt. A kávéházak azon ítéletet hangoztatták, hogy Voltaire igen ügyes ember ugyan, de hogy az igazi tragikai ihlet, azon isteni tűz, mely Racineban és Corneilleben lángolt, az élők között csak Crebillonban található.

E csapás Voltaire szívének mélyéig hatott. Ha bölcsesége és lelkiereje arányos lett volna szellemének termékenységéhez és élczenek ragyogásához, könnyen átláthatta volna, hogy Európa valamennyi kérkedői és rágalmazói egyesített erővel sem képesek *Catilinát-Zaire* fölibe

emelni; de ő nem bírt egy morzsát sem azon nagylelkű béketűrésből, melylyel Milton és Bentley igényeik felett az idők hibázhatatlan bíraskodására bízták a bírálatot. Mohón kikelt hozzá nem méltó versenyre és egy egész sor drámát készített ugyanazon tárgyról, melyet Crebillon dolgozott fel. E darabokat hidegen fogadták. Bosszankodva az udvar, bosszankodva a főváros ellen, Voltaire azon eszmével kezdte barátkozni, hogy hazáját elhagyja. Madame Chatelethöz való vonzalma sokáig tartóztatta őt szándékának végrehajtásától; ennek közbejött halála végre felszabadítván őt minden kényszer alól, elhatározá, hogy Berlinbe kiköltözik.

Berlinbe kérve hívta egy sor levél, melyek a leglelkesebb barátságnak és magasztalásnak kifejezéseivel voltak eltelve. Ez egyszer, úgy látszott, Frigyes szigorú takarékosága tágult. Rendjelek, tisztességes hivatalok, gazdag nyugdíj, bőséges asztal, pompás szobák a királylyal egy fedél alatt, voltak kilátásba téve, viszonzásul azon élvezetért és megtiszteltetésért, melyet az élő kor első lángeszétől vártak. Ezer arany küldetett neki úti költségül. Soha követ, ki Berlinből a legelső udvarok bármelyikéhez küldetett, ily gazdagon ellátva nem volt. De Voltaire ennyivel meg nem elégedett. Később, mikor dús vagyonnal bírt, egyike volt a legbővebb kezű embereknek, de addig, míg vagyona vágyát ki nem elégíté. pénzsomja se a méltányosságban, se az illemben nem ismert ha-

tárt. Elég szemtelen volt még egy ezer aranyat követelni, hogy unokahugát, Madame Denist, a kaczer hölgyek legrutabbikát, magával hozhassa. A költő illetlen kapzsisága természetes hatását Frigyesnek szigorú és takarékos jellemére nem téveszté. A válasz száraz elutasítás vala. «Én nem kértem, hogy az asszonyság engem társasága által megtiszteljen», így szólt ő felsége. Ez elutasítás miatt Voltaire gyermekes dühbe jött. «Látott valaki ily zsugorit? pinczében tallérral tele hordaja százával van, és velem nyomorult egy ezer arany fölött feleselni nem röstel.» Úgy látszott valóban, hogy az alkú végleg megszakad; de Frigyes nagy ügyességgel közönyt színlelt és bálványozását Baculard d'Arnaudra átruházni látszott. Ő felsége néhány verset is componált, melyeknek értelme az vala, hogy Voltaire a leáldozó nap, d'Arnaud pedig az, mely emelkedésben van. Őszinte barátok ezen verseket megvitték Voltairenek: a ki ágyában fekvé, midőn elolvasta, kiugrott, csupán egy ingben, tánczolt, tiporgott a szobában ide s tova és rögtön küldött útlevéért és postalovakért. Nem volt nehéz kitalálni végét a szövetkezésnek, mely ily módon vette kezdetét.

Voltaire 1750-ben hagyta el a fővárost, melyet nem volt ismét látandó, míg harmincz egész év után, végső agg korának súlya alatt megrogyva, visszatért, hogy ott fényes diadalünnepélyek között meghaljon. Poroszországban

való fogadtatása olynemű volt, mely egy kevésbé hiú és ingerlékeny elmét is elbizakodóvá tehetett volna. Párisi barátaihoz küldött leveleiben megírta, hogy azon szivesség és figyelem, melylyel fogadtatott, ki nem mondható. Hogy a király legméltóbb a szeretetreméltó emberek között és hogy Potsdam a bölcsék paradicsoma. Kineveztetett kamarásnak; aranykulcsa mellett egy rendkeresztet kapott és egy rendelvényt, mely által évenként, élethosszigan, 800 font sterling biztosított számára. Egyszáz és hatvan volt unokahuga számára ígérve, ha őt túl éli. A királyi szakácsok és kocsisok rendelkezésére adtak: ugyanazon termekbe szállásolták el, melyeket mareschal de Sax lakott, midőn dicsőségének és hatalmának magaslatán állva, Poroszországba látogatást teve. Frigyes egy ideig valóban a hízlekedésig lebecsátkozott: ajkait azon kicsiny, vigyorgó csontváz sovány kezére nyomta, kit a halhatatlan dicsőség osztogatójának tekintett: adni akar, így szólott, ama címekhez, melyeket őseitől öröklött és fegyverei által nyert, még egyet, mely utolsó és legbecsesebb szerzeményéről vétessék; e cím így legyen: Frigyes, Poroszország királya, brandenburgi örgróf, Slézia ura, Voltaire birtokosa. De már a mézeshepek gyönyörei között is Voltaire csiklandós hiúsága riadozni kezdett. Kevés nappal megérkezése után beszélte unokahugának, hogy a szeretetreméltó porosz király azon rossz szo-

kással bír, miszerint az egyik kezével karczol, mikor a másik kezével czirogat és hizeleg. Csakhamar jelenségek tüntek elő, melyek annyival nyugtalanítóbbak, minél homályosabbak valának. «Az esti találkozások gyönyörűséggel teljeseek. A király a társaság éltető lelke. De az operák, a szindarabok, a revue-ek és concertek, tanulmányaim és könyveim — — De — de — hiszen Berlin szép, a hercegnők bájosok, az udvari hölgyek csinosak — de —».

Ezen túlságos barátság csakhamar kihült. Soha nem találkozott két egyéniség, mely egymást gyötörni alkalmasabb lett volna. Mind a kettő épen azon hibával bírt, melyet a másik legkevésbé tűrhetett és mindketten, csak különböző modorban, az emberek legtürelmetlenebbjei közé tartoztak. Frigyes a fukarságig takarékos volt: midőn biztosítva hitte játszerezét, kezdett töprenkedni, hogy talán mégis drágán vásárolta. Voltaire ellenben az esztelen-ségig, sőt néha gazzságig is kapzsi volt; és úgy gondolkozott, hogy egy király kegyenczének, ki tele hordókkal bírt aranyat és ezüstöt pinczéjében felhalmozva, legalább is oly szerencsére kell szert tennie, melyet egy receveur général is irigyeljen. Csakhamar kiismerték egymást. Mindketten epések valának és harczt következett közöttük, melyben Frigyes a Harpagon, Voltaire a Scapin szerepéig aljasult. Szégyen megemlíteni: a nagy hadvezér és államférfiú parancsot adott, hogy vendégének kávé-, cso-

koládé- és czukorjáruléka kisebb adagokra szorítottassék. Még ha lehet aljasabb tény, hogy Voltaire kártalanítani akarván magát, a királyi váróteremből a viaszgyertyákat rakta zsebre. A pénz miatti viszálykodások azonban nem voltak a legkeserűbbek a két egymáshoz méltó czimbora között. A király gúnyos beszédei csakhamar megsértették a költő érzékenységét. D'Arnaud és D'Argens, Guichard és la Mettrie képesek lehettek egy darab kenyérért eltérni urok darabosságait: Voltaire más anyagból volt gyúrva. Ő tudta, hogy szintúgy uralkodó, mint Frigyes, hogy európai hírneve és hasonlíthatatlan tehetségei azt, kit gyűlölt nevetségessé tenni, rettentővé tették őt seregek vezérei és népek uralkodói előtt: és valóban minden szellemi fegyverek között, melyeket valaha emberek használtak emberek ellen, a legrettentőbb volt Voltaire gúnyora. Bigótok és zsarnokok, kik soha meg nem indultak milliók jajveszékése és átkozódásai miatt, elhalaványultak nevére. Elvek, melyeket észszerűleg megtámadni nem lehetett; elvek, melyek megállották a hatalom legdühösebb ostromát, a legbecsesebb igazságok, a legfönkeltebb érzemények, a legnemesebb és bájolóbb képek, a legtisztább nevek, a legszentebb intézmények, kisszerű és rút szint nyertek, mihelyt e gúnynak hervasztó szele feléjük irányult. Minden ellenzöhöz, bármily erős lett légyen ügyének igazsága, eszének tehetsége, állása és jelleme által, minden-

kihez, ha a nagy gúnykirálylyal szembe mert szállani, bizvást lehetett intézni azon óvó szavakat, melyek az ősidőkben az arkangyalokhoz intéztettek:

«Intlek kerüld
 Öldöklő íjját, hasztalan reményed,
 Hogy sérthetlen lesz pánczélvasad,
 Mely égi műhelyből került:
 Mert a pokol nyila előtt megállni
 Csak a legmagasabbnak lehet.»

Itt nincs helye, hogy elbeszéljük e kitünő tehetség hányszor használtatott tiszteletreméltó versenyzők ellen; hányszor ismét ellenségek kinzására, kik nem voltak egyébre méltók néma megvetésnél; hányszor visszaélt hatalmával a földi nyomor utolsó vigaszának, a földi hatalom utolsó fékének lerombolására: azzal sem foglalkozhatunk, hogy elbeszéljük, hányszor használtatott az igazság, a humanismus, a türelem, a valódi bölcsészet, a polgári szabadság elveinek védelmére: Voltaire-t kimerítőleg jelkémeznünk e helyen nem lehet.

A viszálykodásra az okok gyorsan szaporodtak. Voltaire, ki részszerint kapzsiságból, részszerint, mert az izgalmat szerette, szenvedélyes börzejátékos volt, oly üzletekbe keveredett, melyek legalább is kétséges színben állottak. A király örvendett a jó alkalomnak, hogy vendégét megalázhassa: keserű szemrehányások váltattak. Voltaire egyébiránt csakhamar harezba keveredett a többi írókkal is, kik a király kör-

nyezetében éltek; ez felbosszantá Frigyest, ki pedig főleg magára vethetett: mert azon ingerkedési hajlamnál fogva, mely főszenvedélye volt, örökké túlságos jutalmakat vesztegetett alacsony emberekre és rossz könyvekre, csupán azon czélból, hogy gyönyörködhessék Voltaire dühöngésén és kinjain, melyeket ő ily alkalomkor eltitkolni semmikép nem igyekezett. Ő felségének azonban csakhamar oka volt megbánni azon fáradságot, melyet vett magának, hogy környezete tagjaiban az egymás elleni irigykedést felbujtsa. Az egész palota forrongásba jött az írók cselszövényei és ármánykodásai miatt. Parancsszava, mely százhatvanezer embert rendben tudott tartani, nem használt semmit az elkeseredett lángeszek versengéseit lecsillapítani. Sokkal könnyebb volt felzaklatni, mint lecsendesíteni a vihart. De Frigyesnek is kijutott, mint szép-szellemnek, a sértegetésekből az őt illető osztályrésze. Frigyes egykor egy nagy pamat verset küldött Voltairehez és felkérte őt, hogy jegyzeteivel és kijavításaival ellátva küldje ismét vissza: «Nézd csak», így kiálta föl Voltaire a küldeményt meglátva, «a király mennyi szennyes fehér ruháját küldi mosásba». Hírhordók nem késtek a tuskés élczet megvinni a király fülébe és Frigyes ezen oly dühbe jött, mint valamely grubstreeti úr, ha nevét a Dunciódában olvasta.

Ez így nem tarthatott. Egy eset, mely a barátok egymás iránti jó érzeményeinek első he-

vében csupa nevetség tárgya lett volna, erőszakos kitérésre szolgált alkalmul. Maupertuis a király előtt nem kevésbé volt kedves, mint bármelyik irodalmi társai közül. A berlini akadémiának elnöke volt és Voltaire után az első helyet foglalta el, ámbár tőle megmérhetlen távolban, azon irodalmi társai között, kik a király körül gyülekeztek. Frigyesnek, saját szokott mulatságára, a két hiú és egymásra irigy francia érzelmeit egymás ellen ingerelve, sikerült elkeseredett ellenségeskedést költeni közöttük. Voltaire föltette magában, hogy Maupertuis homlokára reá nyomja jegyét, a soha többé le nem moshatót és megírta a rendkívül bohózatos *Dr. Akakia diatribáit*. Voltaire e kisdéd művet megmutatá Frigyesnek, ki sokkal több ízléssel és sokkal több malitiával bírt, hogysen egy ily szerfelett jó ízű tréfát méltányolni ne tudott volna. És valóban még ma sem könnyü senkinek, ki a nevetséges fölfogására legcsekélyebb érzéssel bír, olvasni a latin város, a patagoniak és a föld középpontjáig lehető gödör fölötti tréfákat, a nélkül, hogy hangoz hahotára ne fakadjon. De ámbár Frigyeset ez élczteli pasquille kitünően mulattatá, mégsem akarta, hogy köztudomásra jusson. Saját énjének érdekeibe vélte ütközőnek. Ő maga választá Maupertuist és ültette az akadémia elnöki székébe. Ha Maupertuis egész Európa előtt nevetség tárgya lesz, nem lesz-e akkor az akadémiának hitele, sőt bizonyos tekintetben

magának a királyi védúrnak hírneve is némileg kockáztatva? A király tehát megkérte Voltaire-t, hogy ezen munkáját titokban tartsa. Voltaire ezt meg is ígérte, de szavát megszegte. A *Diatribe* kinyomatott és általános vidámsággal és tapsokkal fogadtatott mindazok által, kik a franczia nyelvet értették. A király viharos haragra gyúlt. Voltaire, ki megszokta az igazmondást semminek tekinteni, tettét eltagadá és saját vétkét valamely másolóra vagy nyomdászra hazudta. A királyt ily silány hazugsággal elámítani nem lehetett. Megparancsolá, hogy a gúnyirat a közbakó által elégettessék és erősen követelte, hogy Voltaire hozzá a legalázatosabb kifejezésekkel szerkesztett védíratot nyújtson be. Voltaire visszaküldötte a királynak a rendjelt, melyet tőle kapott, a kamaráskulcsot és a nyugdíjára vonatkozó rendelvényt. Ezen dühös kitörések után a saját-ságos két jó barát szégyelni kezdé erőszakoskodásait és a dolog formailag közöttük kiegyenlítettett. De a szakadás többé helyrehozható nem volt és Voltaire búcsút vett Frigystől örökre. Hideg illedelemmel váltak el; de szíveik epével voltak telve. A király költeményeinek egy kötete Voltaire kezei között maradt és ezt ő elfeledé visszaszolgáltatni. Ez, úgy hisszük, csupa feledékenységből történt, mint ily dolog az útrakészülődés közben gyakran megtörténik. Hogy Voltaire irodalmi lopást akart volna elkövetni, ezt elhinni semmiképen nem

lehet. Meg vagyunk győződve, hogy Frigyes országainak fele áráért sem lett volna hajlandó elfogadni Frigyes verseinek atyaságát. De Frigyes, ki saját irkáit értéken túl becsülte és a ki hajlandó volt Voltaire minden tettét gyűlöletes színben látni; dühbe jött azon gondolatra, hogy legkedveltebb munkái egy oly ellenségének kezében vannak, ki oly tolvaj természetű, mint a szarkamadár és oly gonosz, mint egy majom. Ezen kínzó gondolatokba merülve, elveszté eszének uralmát, félretett minden illemi tekintetet és egy oly botrányra határozta el magát, mely gyűlöletes, de egyszersmind nevetséges is volt.

Voltaire megérkezett Frankfurtba. Ott találkozott unokahugával, ki őt várá, Madame Denis szel. Úgy hitte, hogy biztos utolsó gazdájának hatalma ellen, midőn egyszerre a porosz követ parancsára letartóztatták őt. A becses kötet elvételétől tőle, de kétségkívül a porosz megbizottak utasítva valának, hogy őt ne bocsásák szabadon, mielőtt rajta valami nagyobb méltatlanságot nem követnek el; tizenkét napig tartották zárva egy nyomorúlt fedél alatt. Örök, szuronyos puskákkal, állították föl küszöbe előtt. Unokahugát az utca sarában hurczolták végig a katonák. Tizenhat száz tallért zsaroltak ki tőle szentelen börtönőrei. Képtelenség állítani, hogy mind e méltatlanság a király tudtán kívül történt. Lett-e valaki miattok büntetve? Vonatott-e valaki kérdőre? Nem volt-e a tény

teljes összhangzásban más alkalomkor követett magaviseletével? Nem köztudomású dolog-e, hogy gyakran adott titkos utasítást tisztjeinek: felprédálni vagy lerombolni házaikat oly egyéneknek, kikre neheztelt, egyúttal megparancsolván nekik, úgy intézkedni, hogy az ő neve gyanúba ne jöjjön? Ily modorban cselekedett Brühl gróf ellen a hétéves háború alatt, mi oknál fogva kellene hinnünk, hogy Voltaire iránt tartózkodóbb lett volna?

Miután elvégre a híres fogoly szabadságát visszanyerte, jövője még mindig bizonytalan volt. Számúzve volt szintűgy szülőföldjéről, mint választott hazájából. A francia kormány poroszországi utazását rossz néven vette és nem engedte őt Párisba visszatérni; ellenben Poroszország közelében maradni nem volt bátorságos.

A Leman tó bájos partjai felé fordult tehát, ott szabadulva minden köteléktől, melyek eddig féken tartották és kevés oka lévén félni, vagy reményleni az udvaroktól és egyházaktól, megkezdé hosszú harczát mindaz ellen, a mi akár jóban, akár rosszban tekintélyt gyakorolt az emberek felett; mert a mit Burke mondott a francia alkotmányozó nemzeti gyűlésről, az kiválólag illétt ezen gyülekezet nagyszerű előharczosára. — Voltaire építeni nem tudott, csak rombolni: ő volt a romok valódi Vitruviusa. Ő nem hagyott reánk egyetlen tényleges tant sem, melyet nevééről lehetne nevezni, tényleges

ismereteinknek egyetlenegy mákszemnyi bővítését sem. De nincs emberi mester, ki maga után annyi és oly iszonyú romokat hagyott volna, igazságokból és tévedésekből, nemes és nemtelenségekből, hasznos és veszedelmes dolgokból. Azon időtől kezdve, midőn az Alpok közé vonta meg magát, a drámaíró, az elméncz, a történetíró elmerült sokkal hatályosabb új szerepében. Most ő patriárkája és alapítója lett egy felekezetnek, feje egy összeesküvésnek, uralkodó egy nagy szellemi köztársaság felett. Gyakran lett részese oly gyönyörnek, mely jobb természetéhez volt méltó, azon gyönyörnek, melyet az ártatlanság védelmezése, kegyetlen jogtalanságok kiegyenlítése és magas állású zsarnokok megbüntetése nyújt. Azon elégtételben is részesült, mely mohó hiúságának nem kevésbé lehetett kecsgettető, midőn hallotta, hogy a megrémült capucinusok őt Antikristusnak nevezték. De akár jótékony, akár káros munkával foglalkozott, soha Potsdamot és Frankfurtot feledni nem tudta és minden morajra kíváncsian figyelt, mely jelensége lehetett, hogy Európában zivatar készül és hogy bosszújának órája közeledik.

Kívánsága csakhamar teljesült. Mária Terézia soha egy pillanatra sem felejté azon méltatlanságot, melyet ellene Frigyes elkövetett. Fiatalt és érzékeny szívvel, csak épen árván maradván és idejének, melyben születését várta végső napjaiban, kénytelenítették elhagyni családját

ösi fővárosát; látta szép örökségét szétszaggatva rablók által és ezen rablók között az első Frigyes vala. Minden ürügy, minden kivívás nélkül, a legszentebb lekötelezések dacára megtámadta védtelen szövetségését, kinek oltalommal tartozott. A királyné mindazon jó tulajdonokkal és gyengeségekkel bírt, melyek élénk érzelmű és magasra törő lelkek sajátja szokott lenni. Nem volt veszély, melylyel szembeszállani kész ne lett volna, nem volt nyomor, melyet atattvalóira, sőt az egész emberi nemre kiárasztani kétkedett volna, csupán azért, hogy egyszer élvezhesse a teljes bosszú gyönyörűségét. A visszatorlás ezenfelül, szűk-körü és túlbuzgó elméje előtt kötelességnek is tűnt fel. Szézia elszakasztatott nemcsak az osztrák háztól, hanem a római egyháztól is. A hódító nem akadályozta ugyan új alattvalóit, hogy az Istent a szokott módon tisztelhessék, de ez nem volt elég. A túlbuzgóság előtt türehetetlen csapásnak tetszett, hogy a római egyház, mely eddig fölényben állott, ezután az egyenlőség jogával kénytelenítették megelégedni. Nem is ez volt az egyedüli ok, melynél fogva Mária Terézia saját ellenségét Isten ellenségének is tekintse. Frigyes istentelen iratai és társalgásai és azon hajmeresztő hírek miatt, melyek magáneletének erkölcstelen mivolta felől forgalomban valának, szükségképen meg kelle botránkozni oly nőnek, ki legerősebb hitével hitt mindent, mit gyóntatója mondott és ki,

ámbár környezve mindenfelől kísértések által, ámbár fiatal és szép, ámbár minden szenvedélyeiben heves, ámbár korlátlan hatalommal felruházva, női becsületének hírét tisztán fentartotta a rágalom leglengőbb fuvalma ellen is.

Visszafoglalni Sléziát, a porig lealázni a Hohenzollern-házat, ez volt életének nagy feladata. Több éveket töltött e cél előkészítésében, oly fáradhatatlan buzgalommal, melyet a költő azon istennőnek tulajdonít, ki felszerszámozza halhatatlan lovait, hogy induljon felkölteni a népet Troja ellen és ki szeretett Spartáját és Mycenét is kész volt a romlásnak felajánlani, csakhogy Priamus lángbaborított várának füstjét láthassa. Az osztrák Juno szintily szenvedélylyel igyekezett ellenségével szemben oly coalitiót hozni létre, melyet Európa még soha nem látott. Semmi kevesebb nem elégíthette ki őt, mint az, ha az egész polgárosodott világ, a Fehér tengertől az Adriáig, a Biskayi-öböltől a Tanais vidéki parlagokig, melyeken vad lovak legelnek, egyes akarattal fegyvert fog egy csekély kiterjedésű kisded állam ellen.

Könnyen sikerült különféle mesterfogások által megnyerni az orosz császárné közreműködését. A lengyel királynak gazdag zsákmányrész ígertetett és ezen, kedvenczének, gróf Brühlnek, befolyása alatt álló fejedelem késznek ígérkezett segítségére a szász hadakkal. A nagy nehézség Franciaország körül forgott. Hogy a Bourbon- és Habsburg-ház szíves egyet-

értésben közreműködjek valamely európai nagy terv kivitelére, ez, Frigyes erős kifejezésével élve, ép oly lehetetlennek látszék, minthogy a tűz és víz valaha kibéküljenek. Az európai történelem két és fél századon át nem mesélt egyébről, mint Ausztria és Franciaország egymás közötti vetélkedéseiről. Richelieu ideje óta különösen a legkeresztyénebb király politikája következetesen az volt, hogy a bécsi udvarnak minden alkalommal útjában kelljen állani és a német birodalom minden egyes tagját a Caesarok dictaturája ellen oltalmazni. A közös vallás ezen élénk ellenszenvet mérsékelni nem vala képes. Franciaország kormányzói, még ha bibort viseltek is, még akkor is, midőn a rochelli és auvergni eretnekeket üldözték, kedvező szemmel nézték a lutherán és kálvinista uralkodókat, kik a birodalom feje ellen feltámadának. Ha Franciaország miniszterei csak legkevésbé is tiszteletben tartják azon hagyományos elveket, melyeket elődeik követtek, úgy hasonló módon kell vala cselekedniök Frigyes irányában, valamint legnagyobb nevű elődeik cselekedtek Gusztáv Adolf irányában. Hogy Franciaország és Ausztria egymásnak halálos ellenségei voltak, már ezen körülmény magában elég ok volt a szoros barátságra Franciaország és Poroszország között. Franciaországgal komoly viszálya Frigyesnek nem lehetett soha. Tartományainak fekvése olyszerű vala, hogy terjeszkedési korlátlan vágyának daczára

sem lehetett szándéka Franciaországot ok nélkül megtámadni. Ő maga inkább volt francia, mint német; csak francia nyelven írt, beszélt és nem olvasott egyéb, mint francia munkákat; a francia társaságot kedvelte; Franciaország által méltányoltatni, ezt tekintette minden viselt dolgai legszebb jutalmául. Lehetetlennek látszott, hogy bármely könnyelmű és okatlan francia kormány ily szövetségest eltaszíthatna magától.

A bécsi udvar mindazáltal nem veszté reményét. Ausztria diplomatái új politikát hirdettek, mely, meg kell vallani, külszínre nézve nem volt vonzerő nélkül. A nagy hatalmasságok, így szólt a terv, sokáig éltek csalódások között, egymást természetes ellenségnek nézték, holott pedig igazság szerint egymás természetes szövetségeseinek kellett volna lenniök. A legkegyetlenebb háborúk egész sorozata pusztította Európát, fogyasztotta a népeket, kimerítette a közkinccsárakat, roppant adósságokba keverte a kormányokat és ha kétszáz évi gyilkos hadviselés és megbízhatlan fegyverszünetelések után azon dicső uralkodó házak, kiknek versengései a világot összezavarták, számba veszik azt, mit egymás ellen nyertek, miből áll a nyereség, melyet mindenik magáénak tarthat? Egyszerűen abban, hogy egymás terjeszkedését meggátolták. Nem a francia király, sem a német császár volt az, ki a harmincz éves vagy a *pragmatica sanctio* miatt viselt háborúból hasznot látott. Ezen hasz-

not a másod- és harmadrendű államok vették el, melyek biztosítva a vetélkedés veszélyei ellen kisdedségök által, ügyesen tudtak terjeszkedni azon ürügy alatt, hogy a keresztyén világ nagy fejedelmeinek egymás elleni agyarkodását szolgálják. Azalatt míg az oroszlan és tigris egymást marczangolták, a sakál a prédával a sűrűbe szökött. A harmincz éves háborúban nem a francia király vagy a német császár, hanem Svédország nyert. A pragmatica sanctio miatt viselt háborúban pedig szinte nem Franciaország, sem Ausztria, hanem a brandenburi feltolakodó. Franciaország nagy erőt fejtett ki, sok új harci dicsőséggel tetézte azt, melyet eddig szerzett; bőségesen szaporította közterheit, és mi célból? Csak azért, hogy Frigyes Sléziának ura lehessen. Csak ezért, és egyedül ezért kellett egy francia seregnek, éhség és fegyver által pusztitva, Csehországban elveszni; és egy másiknak patakokban ontott legnemesebb vér árán megvásárolni a fontenoiei gyümölcstelen dicsőséget. És azon uralkodó, kiért Franciaország annyit áldozott, legalább csak háladatos, vagy legalább csak hű szövetségese volt-e? Nem oly álnokul viselte-e magát a versaillei udvar iránt, mint a bécsi udvar iránt? Nem azon szerepet játszotta-e nagyban, melyet magánéletben azon gyalázatos rabulisták szoktak játszani, kik a szomszédokat egymásra haragítják, azután vég nélküli költséges perlekedésbe keverik, egyiket a másik után megcsalják, biztosak levén, hogy

ők maguk, bármelyik jusson közülök tönkre, a hulladékból megfognak gazdagodni. Bizonyára a nagy udvarok valódi érdeke és bölcsesége nem azt kívánja, hogy egymás ellen támadjanak, hanem inkább azt, hogy a közös izgatót egyesített erővel támadják meg, ki azáltal, hogy szenvedélyeiket felbujtotta, hogy színleg mindeniknek szolgált és mindenikét cserben hagyta, magasabb tekintélyre emelte magát, mint melyre születve volt. Ausztriának nagy célja az, hogy Sléziát visszaszerezze; Franciaországé viszont, hogy Flandria felől tért nyerjen. Ha e két hatalom egymással ellentétes állást foglal, az eredmény évekig tartó hadakozás; sok ezer élet feláldozása, sok millió elpazarlása után valószínűleg az lesz, hogy midőn végre fegyvereiket lerakják, célját egyik sem éri el: de ha egyet fognak érteni, a siker mindkét részre nézve biztosnak tartható: Ausztria Belgiumban Franciaország iránt oly engedélyekre kész, melyeket tíz nyert ütközet után sem várhat. Sléziát könnyű lesz visszacsatolni azon birodalomhoz, melynek oly sok ideig kiegészítő része volt. Két ily hatalmas kormánynak egyetértése a porosz királyt azonnal levonné lábáról. Ha ellentáll, egy rövid hadjárat döntő lenne sorsára nézve. Franciaország és Ausztria, kik régtől fogva a harcjátékból mindig mint vesztes felek léptek ki, ez először mindketten nyernének. Nem támadna semmi ok a féltékenységre közöttök. Mindkettőjüknek hatalma egyidejűleg gyarapod-

nék; az egyensúly közöttük nem változnék, és csupán azon féktelen nagyravágyó szenvedne meg, ki iránt jóindulattal viseltetni oka egyiknek sincs.

Ez okoskodások, már ujdonságuk és őszinteségök miatt is, csakhamar divatba jöttek az estélyi körökben és a párisi kávéházakban és elsajátítottak minden könnyelmű marquis és harlequin abbé által, ki engedélylyel birt, hogy madame de Pompadour boudoirjában megjelenhessék, midőn a magas állású úrhölgy haját fodroztatá és puderoztatá. De a Franciaország és Ausztria közötti coalitio nem ily politikai nézeteknek volt eredménye. Az igazi indok, mely e két continentális nagyhatalmat reá birta, hogy régi idegenkedésöket és állam-maximáikat legyőzzék; ellenszenv volt a porosz király személye ellen. Ezen érzelem erősebben lüktetett Mária Terézia szívében, de nem csupán benne találta egyedüli forrását. Frigyes bizonyos tekintetben jó úr volt otthon, de a szó szoros értelmében rossz szomszéd. Hogy vele érintkezni nem volt könnyű dolog, hogy mohón kapott mindenhez, miből hasznot várt; ez nem volt leggyülöltebb hibája. Epés és gúnýos beszédei mélyebben sebzettek nagyravágyásánál. Az elméncz még kevésbbé ismert korlátot, mint az uralkodó. Gúnýversek, melyek Európa minden fejedelmei és minden miniszterei ellen forgalomba jöttek, az ő tollának tulajdonítottak. Leveleiben és társalgás közben Európa leg-

hatalmasabb fejedelmeiről oly czélzásokat szórt, melyek inkább illettek volna Colléhoz ifjú Crebillon elleni szócsatározásaiban Pelletier asztalánál, mint egy nagy uralkodóhoz, ki nagy uralkodókról beszélt. Nőkről oly modorban szóközt nyilatkozni, melyet a legszelidebb természetű sem bocsáthatott meg, és szerencsétlenségére csaknem az egész continens az idő szerint oly nők által kormányoztatott, kik kitünő szelidség hírében épen nem állottak. Mária Terézia maga sem került ki piszkos élczeit. Erzsébet orosz császárné előtt nem volt titok, hogy szerelmi kalandjait kedvencz tárgyúl használta fel vásott tréfákra és piszkolódásra; madame de Pompadour, a francia kormánynak valódi feje, még keményebben érezte magát sértve általa. Ez utóbbi a legfinomabb hízélgéssel igyekezett a porosz királyt kiengesztelni, de Frigyes izeneteire csak száraz és gúnyoros válaszokat adott. A császár-királyné merőben ellenkező utat választott. Ámbár a legbüszkébb a fejedelmi nők, ámbár a legszigorúbb a matrónák között, bosszú utáni szenvedélye elfeledteté születésének méltóságát jellemének tisztaságával együtt, és leereszkedett egy aljas születésű és aljas lelkű ágyasnak hízélegni, ki saját gyalázata által jutván befolyáshoz, azt tovább megtartani másoknak gyalázatra szerzése által igyekezett. Mária sajátkezű levelet írt, telve a barátság és tisztelet kifejezéseivel, kedvelt húgának, a hentes Poisson leányának, d'Étioles pénzbeszedő neje-

nek, gyenge leánykák kerítőjének egy elaggott betyár háreme számára. Valóban sajtáságos rokonság annyi császár ivadékára nézve! Az ágyas teljesen megnyeretett, és Lajost könnyűszerrel pártjára hódította, kinek egyébiránt panaszra magának is oka volt. Lajos nem bírt élénk érzéssel, de a megvetés, egy keleti közmondás szerint, a teknősbéka pánczélán is behat, és Frigyeset se az illem, se az okosság, nem bírta akadályozni, hogy határtalan megvetésének hangos kifejezést ne adjon, melylyel Lajos gyámoltalansága, lustasága és aljassága iránt el volt telve. Franciaország tehát határozottan a coalitíóhoz állott, és példája határozó volt Svédországra nézve, mely akkor egészen francia befolyásnak hódolt.

Frigyes ellenségei minden bizonynyal elég erősek voltak, hogy őt nyíltan megtámadják, de minden egyéb előnyeiket még az ellenség meglepetése által is kívánták tetőzni. Ő azonban nem tartozott azon emberek közé, kiket véletlenül megrohanni lehetett volna. Bírt ő segédkezőkkel minden udvarnál, és legközelebb Bécsből, Drezdából, Párisból, oly körülményes és összevágó jelentéseket vőn, hogy a veszély felől, mely fenyegeté, nem kételkedhetett. Értesült, hogy Franciaország, Ausztria, Szász- és Svédország, úgy a német államtestület által, ugyanazon egy időben fog megtámadtatni; hogy birtokainak legnagyobb része fel lesz osztandó ellenségei között: hogy Franciaország,

mely földterületi helyzete miatt államaiból közvetlen részt nem vehet, kiegyenlítést nyerend Németalföldből; hogy Ausztria Sléziát viszi el, és a czárnő nyugoti Borussziát: hogy a szász király Magdeburgra tart számot, és hogy Svédország Pomeránia egy része által lesz jutalmazva. Ha mindezen tervek sikerülnek, úgy a brandenburgi-ház, az európai államrendszerben, a württembergi nagyherceg és a badeni örgrófság helyzeténél is alább süllyed vala.

És volt-e kilátás, hogy ezen tervek sikerülni nem fognak? Ily coalitiót Európa századok óta nem látott. Egy sokkal gyöngébb szövetség meghódította Velence tartományait akkor, midőn Velence hatalmának tetőpontján állott. Egy kevésbé félelmes szövetség kényszerítette XIV. Lajost, hogy büszke fejét a földig megalázza. Egy kevésbé erősebb szövetség legyőzött, saját korunkban is, egy hatalmasabb államot és megalázott egy fényesebb nevet. Soha nem hallott a világ nagyobb aránytalanságról a hadviselők erejére nézve. Frigyes népe nem volt több öt milliónál. Azon országok népe, melyek ellene szövetkeztek, száz millióra rúgott. Vagyoni tekintetben az aránytalanság közel ugyanaz vala. Kisdud államok, lelkesülve a hazafiúság lángja, vagy az uralkodók iránti hűség által, néha szembe szállottak nagy monarchiákkal, melyek pártra szakadások és elégedetlenség miatt meggyengülve valának. De bármi kisdud volt Frigyes birtoka, úgy látszik számosabb elégedetlen alatt-

valója volt, mint valamennyi ellene szövetkezett országokban együttvéve létezett. Slézia uradalmanak negyedrésztét foglalta el, és azon sléziai lakosoktól, kik az osztrák uralom alatt születtek, nem várhatott többet közönyösségnél. A sléziai katolikusoktól pedig alig várhatott egyebet ellenszegülésnél.

Némely államok, földterületi helyzetöknél fogva, képesek sikeres védelemre roppant erők ellen. A tenger nem egy ízben védte meg Angliát az egész continens dühe ellen. Velence, lagunái között, kiüzve szárazföldi birtokaiból, még mindig képes volt a cambrayi szövetséggel dacolni. Nem egy nagy és jól felkészült sereg, mely a schweizi pásztornépet könnyű prédának tekinté, vészett el az Alpok szorosaiban. Frigyes nem bírt ily előnyök egyikével sem. Államának alakja, földterületi- helyzete, a tér természete, mind hátrányára valának. Hosszan elnyúló, szétszórt, széjjelszaggatott birtokai mintegy terv szerint oly formában alakultak össze, mely a megtámadásra legkedvezőbb, és se tenger, se hegységek nem védték. Alig volt valahol a határszél, bár csak egy heti járás távolban, az ellenségtől. Maga a főváros, hadjárat esetében soha nem volt biztos a támadás ellen. Valóban alig volt politikus vagy hadász egész Európában, ki kételkedett volna, hogy az összecsapás, kevés nap alatt, a brandenburgi ház végromlásával lesz befejezve.

Maga Frigyes is alig hitt egyebet. Készen

várta saját magának és családjának vesztét. De világított feléje mégis a reménynek egy gyöngesugára: államainak központi helyzete. Ellenégei, messze távolságra voltak elválasztva egymástól, és nem egyesíthették egyikönnyen túlnyomó seregeik erejét. Különböző éghajlat gyermekei lévén, igen valószínűnek látszott, hogy az évnök azon szaka, mely hadviselésre az egyiknek kedvez, a másikra nézve nem lesz alkalmas. Ezenfelül a porosz birodalom nem szenvedett oly gyöngeségekben, melyek terjedelmesebb és büszkébb államokban uralkodnak. Valódi erejét, melyet a kétségbeesés elszánt vitájára fordíthatott, nem lehetett mérni csupán területének négyszögmérföldei, vagy lakosainak száma szerint. Ez a szükséghez szokott, zömök és edzett test csupa in, izom és csont. Nem voltak hitelezői, kik az osztalékokat lesték. Nem bírt gyarmatokkal a távolban, melyeket védnie kellett volna. Nem volt hízogokkal és kéjhölgyekkel telt udvara, kik az ötven hadosztály zsoldját elnyeljék. A porosz sereg számban ugyan sokkal csekélyebb volt azon hadaknál, melyek vele szemben állottak; de mégis a porosz állam terjedelméhez képest minden arányt meghaladott; e fölött bámulatos tökélyvel volt begyakorolva és vezényelve; megszokva engedelmeskedni és győzni. Az állam jövedelmei nemcsak hogy nem voltak adósságokkal terhelve, sőt béke idejében a rendes költséget meg is haladták. Az európai uralkodók között egyedül Frigyes bírt kincscsel,

mely rendkívüli szükségek esetére volt fölhalmozva. De mindezek fölött ő maga volt, ellenségei pedig többen valának. Ezeknek táborában mulhatlanul be fog köszönni az irigykedés, az egyenetlenség és hanyagság, mint a coalitiók között történni szokott: mellette állott az erély, az egység, a titoktartás és a diktátori feltétlen hatalom. Bizonyos mértékben a nyers erőt hadi mesterség; és bármi csekélynek tünt fel a király serege azon hatszázezernyi erőhöz mérve, melyet a szövetségesek ellene síkra szállíthattak, a mozdulatok gyorsasága a tömeg fogyatkozását pótolhatta. E szerint épen nem volt képtelenség hinni, hogy lángész, éles belátás, határozottság és jó szerencse összeműködván, a hadviselést egy vagy két hadjáratra kiállani nem lesz lehetetlen, és már csak egy hó idejét is megnyerni nagy fontosságú dolog volt. Nem tarthat sokáig, hogy mindazon hátrányok, melyeket terjedelmes conföderatiók soha el nem kerülnek, itt is ne lépnének előtérbe. Csakhamar a szövetségesek mindenike osztályrészét a háborúban túlságosnak, zsákmányrészét ellenben csekélynek fogja tekinteni. Panaszok és szemrehányások özöne zúg át majd egyik táborból a másikba és viszont. A török megmozdul talán a Duna mentében. A francia államférfiak észreveszik talán a hibát, melyet elkövettek, midőn hagyományos elveiktől eltértek. Mindezek fölött a halál talán megmenti Poroszországot legveszedelmesebb ellenségeitől. A háború ama szemé-

lyes bosszankodásnak volt eredménye, melylyel három vagy négy uralkodó Frigyes ellen viseltetett: ezek közül az egyiknek vagy másiknak kimúlása, talán egy általános fordulatot okozhat Európa viszonyaiban.

Az általánosan borult és viharos láthatáron, Frigyes egy világos pontot volt képes megkülönböztetni. Azon békét, mely Franciaország és Anglia között 1748-ban létrejött, Európa csak fegyverszünetnek tekinté; és a földteke egyéb határain még csak fegyverszünet sem volt az. Indiában a Carnatic fölötti felség hatalmat két nagy muzulmán ház igényelte: Fort-St.-George az egyiknek, Pondichery a másiknak pártjára állott; Lawrencz és Clive seregei csatáztak Dupleix hada ellen az ütközötek és várostromok egész sorának változatos jeléneteiben. Egy következményeiben kevésbé fontos, de elkeseredést gerjeszteni nem kevésbé képes viadal folyt francia és angol kalandorok között Guinea partjain, kik aranyport separtek és rabszolgavásárt üztek feketékkel. De leginkább Észak-Amerikában nyilvánult a két nemzet közötti gyűlölség. A francziák az angol gyarmatosoknak gátot akartak vetni, és e célra katonai állomásokból oly összefüggő zárvonat állítottak, mely a nagy tótól a Missisippi torkolatáig terjedjen. Az angolok fegyvert ragadtak, a bennszülött vadak törzsei fegyveresen vegyültek mindkét részről a fehér arczuak közé. Csaták vívattak, erősségek ostromoltattak; borzasztó regék karóba

húzott és scalpirozott emberekről és haláldalok-ról érkeztek Európába, és lángba borították azon nemzeti gyűlölséget, melyet több százados vetélkedések tartottak ébren. A franczia- és angolországi viták épen azon időben értek válságra, midőn a készülő zivatar Poroszország felé torlódott. Frigyes, ha választása van, inkább óhajtott volna Franciaországgal szövetségbe; de a versailles-i udvar balgasága választást nem engedett. Franciaország Ausztriának eszköze lett, Frigyes tehát kénytelen volt Angolországgal kötni szövetséget. Igaz, nem várhatta, hogy egy hatalmasság, mely az Ohio és Ganges partjain ugyanazon időben viselt háborút, mely hajóhadával ellepte az Oczeánt, képes leend nagy sereggel venni részt a németországi hadműveletekben. De Anglia, ámbár a korunkbeli Angliával hasonlítva, szegény volt, mégis gazdagabb vala, mint bármely continensi hatalom. Jövedelmeinek összege és azon segédforrások, melyeket előtte hitele megnyitott, bár csekélynek látszó az azon nemzedék előtt, mely tanúja volt, hogy egyetlen egy év alatt egyszáz harmincz milliót képes előállítani, csudával határosnak látszottak az akkori politikusok e őtt. Gazdaságának egy igen csekély része, egy okos és takarékos uralkodó kezében, elégséges volt egy félelmetes sereg felszerelésére oly országban, hol az árak alacsony volta lehetővé tette a szükségeseket olcsón megszerezni.

Ilyen volt a helyzet, melyben Frigyes találta

magát. Látta ő a veszély egész mivoltát. Látta, hogy van még egy csekély lehetősége menekülni, és okszerű vakmerőséggel elhatározta, hogy ő maga ejti meg az első csapást. Augusztusban volt az idő 1756-ik évben, midőn a hétéves nagy háború kezdetét vette. A király a császárkirálynétól határozott nyilatkozatot kívánt szándéka felől, és tisztán kijelentette, hogy ily nyilatkozat megtagadását hadizemetnek tekinti. «Nem elégszem meg», úgymond, «oraculumszerű válaszszal». A válasz egyszersmind büszke és kitérő volt: mire a szász választófejedelem gazdag országát azonnal hatvanezernyi porosz hadsereg lepte el. Ágost fejedelem Pirnánál erős állást foglalt. A lengyel királyné Drezdában volt. Kéves nap alatt Pirna ostromzár alá vétetett. Drezda elfoglaltatott. Frigyesnek első gondja volt, hogy a szász országos levéltárt kézrekerítse, mert jól tudta, hogy ezen okiratok, ámbár látszólag a támadó ő volt, igazolni fogják, hogy valódilig csak önvédelmére cselekedett. A lengyel királyné az okiratok fontosságát szintűgy ismervén, mint Frigyes: összeszedte őket, saját hálószobájába rejtette és éppen Varsóba készült elküldeni, midőn egy porosz katonatiszt megjelent. Azon reményben, hogy nincs oly katona, ki egy nőt, királynét, császár leányát, egy Dauphin napát sérteni merésznél, a szekrény eleibe állott és végre a szekrényre reá is ült. De ellentállása nem használt semmit. Az okiratok Frigyesnek megvitettek, ki azokban várakozásán felül bő bizo-

nyitványokra talált a coalitio terveire nézve. A legfontosabb okiratok azonnal közhirül tétettek, és ezen kihirdetés sikere nagy lett. Világosságra jött, hogy bármennyire volt azelőtt vétkes a porosz király, most már ő az, kivel jogtalanság történik, és merőben csak megelőzte azon csapást, mely az ő megrontására volt tervezve.

A pirnai szász tábor ez idő alatt szoros zár alá vétetett; de az ostromlottak nem voltak remény nélkül a segedelem iránt. Egy ausztriai nagy hadsereg, Brown tábornok vezénylete alatt, közeledett a Csehországot Szászországtól elválasztó szorosokon keresztül kibontakozni. Frigyes Pirna előtt elég erőt hagyott a szászokkal szemben, maga pedig sietett Csehországba. Brown seregével Lovositznál találkozott, és megverte azt. Ezen ütközet döntött Szászország sorsa fölött. Ágost és kegyencze Brühl Lengyelországba futottak. Az egész szász sereg megadta magát. Ez időtől fogva a háború bevégeztéig Frigyes Szászországgal mint sajátjával bánt, vagyis inkább oly módon bánt, mely magyarázatául szolgálhat ezen rémséges mondatnak: «Subjctos tamquam suos, viles tamquam alienos». Szászország annyira hatalmában volt, mint Brandenburg, és nem volt annyira Szászország jóléte iránt érdekelve, mint Brandenburg jóléte iránt. Ehhez képest katonát szedett, sarczot és adókat hajtott be a meghódított tartományban, sokkal nagyobb mérték szerint és sokkal szigo-

rúabb módon, mint saját tartományainak bármelyikében. Tizenhét ezer ember, kik a pirnai táborban szolgáltak, részint jóval, részint kényszerrel besoroztattak a győző seregébe. Ilymódon történt, hogy kevés hetek leforgása alatt a szövetségesek egyike lefegyverezt-tett és hadereje a többi szövetségesek ellen fordult.

A tél a hadiműveleteknek véget vetett. Eddig jól ment minden. De a háború nagyja még hátra volt, könnyű volt előre látni, hogy az 1757-ik év emlékezetes lesz Európa évkönyvében.

A király haditerve egyszerű volt, okosan gondolt és bátor. A cumberlandi herczeg egy angolokból és hannoveraiakból gyűjtött hadsereggel Németország nyugoti részén állott, és képes leendett akadályozni a franczia hadsereget, hogy porosz földre ne lépjen. Az oroszok, a hó által tartóztatva, valószínűleg nem fognának mozogni még a tavasz derekáig. Szászország le volt verve, Svédország valami nagy dologra nem volt képes. Néhány hónapig Frigyesnek csak Ausztriával lesz dolga. De még így is túlszám lesz előtte; azonban ügyesség és bátorság gyakran győztek félelmesebb túlszám ellen is.

1757-ik év kora kezdetén a szászországi sereg mozogni kezdett. Négy szorosan keresztül rontott be Csehországba. Prága volt a királynak első megállapodási célja, de további célja Bécs. Prágában Brown marsal feküdt az egyik nagy hadsereggel, a másikkal Daun, a legóvatosabb és legszerencsésebb az osztrák hadvezérek között,

közeledett. Frigyes elhatározá elébb leverni Brownt, mielőtt Daun megérkeznék. Május 6-án ütköztek ugyanazon bástyák aljában, melyek százharmincz évvel azelőtt tanúi valának a katholikus liga győzelmének és a szerencsétlen pfalcezi gróf futásának. Az ütközet véresebb volt, mint bármely egyéb, melyet Európa Malplaquet és Eilan között látott. A király és a braunschweigi herceg kitüntek bátorságuk és vitézségök által, de a nap dicsősége főleg Schwerint illete. Midőn a porosz gyalogság ingadozni kezdett, a hős öreg marsal megragadott egy zászlót, megforgatta a légben és visszavezette katonáit a támadásra. Így esett el 72 éves korában a legsűrűbb csatának közepette, a zászlót még mindig markába szorítva, mely ezüst téren a fekete sast mutatja. A király győzött ugyan, de a győzelem drágán volt megvásárolva; vitéz katonái soronként porban heverték; maga megvallotta, hogy 18 ezer embert vesztett. Az ellenség seregéből 24 ezer ember részszerint elesett, részszerint megsebesült, részszerint hadifogságba került.

Egy része a vert hadnak Prágába szorult, egy másik megfutott és sietett azon sereghez, mely Daun vezénylete alatt már nem messze tanyázott. Frigyes ugyanazon játékra határozta magát, mely neki Lowositznál sikerült. Erős hadat hagyott Prága ostromára és harmincezer ember élén Daun elébe sietett. Az óvatos marsal, ámbár számra nézve nagy előnyben volt, nem

akart semmit kockáztatni. Kollinban csaknem bevehetetlen állásban várta a király támadását.

Junius 18-ik napja volt, egy nap, melyet, ha a görög babona még gyakorolja hatását, a Nemesisnek hittek volna szentelve, egy nap, melyen az új kor két legnagyobb uralkodója borzasztó tapasztalásból tanulta megismerni, hogy a szerencse kerekének forgását megállítani sem ügyesség, sem vitézség nem képes. A csata a délelőtti órákban vette kezdetét, és a porosz sereg egy része megállotta a tért naplementéig, de végre a király belátta, hogy seregei több ízben rémséges vérontás után visszanyomva, új rohamra nem kényszeríthetők. Alig volt rábírható, hogy a csatát elhagyja. Törzskarának tisztjei kénytelenek voltak kikelni ellene, és egyik közülök merészkedett őt kérdeni: «Vajon Felsőséged egymaga akarja-e megrohanni az ütegeket?» Legvitézebb katonái közül tizenhárom ezer hullott el. Legjobb a mit még tehetett, az volt, hogy jó rendben vonuljon vissza, Prága ostromával felhagyjon és seregét a legnagyobb sietséggel különböző utakon Csehországból kivezesse.

E csapás végzetesnek látszott. Frigyes oly helyzetben volt, hogy látszólag csakis folytonos jószerencsével kerülhette volna el végromlását. És most a viadalnak csaknem első kezdetén oly vereséget szenvedett, mely az egyenlő erővel harczolók között is érzékeny veszteség lett volna. Sokat köszönhetett ő azon véleménynek, mely Európaszerte seregei felől el volt terjedve.

Kezdetben az osztrák seregekkel nem egyszer győzelmesen harczolt. De most fegyvereit a dicsőség elhagyá. Mindazok, kiket epés gúnyolódásai valaha megsértettek, siettek most a bosszúval, siettek gúnynyal elhalmozni a gúnyolót. Katonái megszűntek szerencsében bízni. Intézkedéseit szigorúan bírálgatták táborában mindenfelé, még saját családja körében is gáncsolókra talált. Legidősb testvére, Vilmos, valószínű vagy inkább látszólagos örököse a koronának, és dédatyja a mostani királynak, nem tartózkodhatott, hogy saját és a Hohenzollern-ház sorsa felett panaszokra ne fakadjon, mely ház egykor oly nagy és szerencsés, most azonban a család fejének rohamos nagyravágyása miatt minden nemzet csúfjává lett. E kifakadások és némi hibák, melyeket Vilmos a csehországi visszavonulás alatt elkövetett, a királyt keserű szemrehányásokra indították. A herceg szíve megtört a király kiméretlen dorgolása miatt; elhagyta a hadsereget, falusi magányba vonult és ott szégyen és bosszúság által gyötörve, nemsokára meghalt.

Úgy látszott, hogy a király szorultsága már nem igen növekedhetik, de épen e perczben egy újabb, a kollini vereségnél nem kevésbé veszélyes csapás érte. A francziák, D'Estrée marsal alatt, berontottak Németországba. A cumberlandi herceg szembeszállott velük Hassenbecknél és vereséget szenvedett. Hogy Hannoverát a végleges elfoglalástól megmentse, Kloster-Sevennél

a francia tábornokokkal megegyezett, miáltal ezek fegyvereiket akadály nélkül a porosz birtokok ellen fordíthatták.

Hogy Frigyes balsorsa tetőpontját érje, épen ez időben kelle anyját elveszteni, és úgy látszik, ezen veszteségét mélyebben érezte, mint kemény és szigorú jellemétől várták volna. De igen is, az egymást követő csapások vérig hatottak. A gúnyoló, a zsarnok, a legszigorúbb, legkérlelhetetlenebb, a legcynicusabb az élők között, nagyon szerencsétlennek érezte magát. Arcza annyira összeesett, termete annyira lesoványodott, hogy midőn Csehországból visszatérvén, Lipszén átvonult, a nép alig ismert reá. Álma szakadozott, szemei gyakran akarátja ellen könnybe borultak, és a sirizgatott kedélye előtt úgy kezdett feltűnni, mint nyomorának és gyálatának egyedüli biztos menhelye. El volt határozva, hogy élve nem adja meg magát soha, és soha békét nem köt oly föltételek alatt, melyek őt az európai államok között alacsonyabb polczra szállítsák. Úgy látta, hogy számára nem maradt egyéb, mint meghalni, és gondosan megválasztá kimulásának módját: biztosan és gyorsan ölü mérget, egy kis üvegcsében rejtve, mindig tartott magánál, és azon kevesek előtt, kikben megbízott, szándékát nem is titkolta.

De Frigyes lelki állapotát nagyon hiányosan ecsetelnők, ha mellőznők azon nevetséges sajátságokat, melyek oly csodálatosan ellenkeztek jellemének komolyságával, erélyével és fanyar-

ságával. Nehéz meghatározni, hogy a tragikai vagy komikai oldala volt-e túlnyomó azon jelenetnek, mely akkor lejátszatott. A nagy király szenvedélye, közönyös verseket írni, szorongásainak közepette is nőttön nőtt. Körülvéve ellenségek által, kétségbeesve szívében, corrosiv piilulákkal ellátva, melyeket ruháiban elrejtve tartott, írt rakásra száz meg száz sorokat; telítve gyűlölettel istenek és emberek iránt, mérítve Voltaire hypocrenéjének iszapos üledékéből, bágyadtan zenélve Chaulieu lyrájának visszhangjait.

Érdekes azt, mit az 1757-ik év utolsó hónapjaiban tett, azzal, a mit ugyanazon időben írt, összehasonlítani. Kétséges, vajjon Hannibal, Cæsar vagy Napoleon életének valamely szinte nem hosszabb szakasza kiállja e az összehasonlítást ezen rövid időszakokkal, mely Poroszországnak és Frigyesnek történelmében a legfényesebb. A nagynevű hadvezér, még ugyanezen időközben is, kevés pihenő óráit ódák és epistolák készítésére fordította, melyek Cibberéiénél valamivel jobbak, Haylayéiénél valamivel rosszabbak. Itt-ott keresztültör egy-egy férfias érzemény, mely megérdemelné, hogy prózában irassék meg: Prometheus és Orpheus, Elysium és Acheron, a kesergő Philomela, Morpheus mákbokrétája és mindazon haszontalan czafrangokkal felczifrázva, melyek, hasonlólag a ruhához, melyet egy büszke szépség le és a szolgáléánynak vet, a lángész által már régen eldobva,

a középszerűség számára mintegy félretétettek. Alig ismerünk az emberi természetben az erő és gyengeség egyesülésének oly szembetűnő és groteszk példáját, mint minővel ezen büszke, éber, elszánt, éles elméjű kékharisnyásnak jellemében találkozunk, a ki félig Mithridates, félig Tissotin, a fél világ ellen fegyverben áll, és egy obony mérget hordoz egyik zsebében, egy pamat rossz verset pedig a másikban.

Frigyes időről időre Voltaire irányában a kiengesztelést megelőzőleg megkísérelte; néhány sima levél váltatott is közöttök. A kollini ütközet után levelezések legalább külszínre nézve barátságos és bizalmas kezdett lenni. Nem ismerünk levélgyűjteményt, mely az emberi természetnek legsötétebb és legbonyolultabb oldalaira annyi világot vetne, mind e két sajtóságos lénynek leveleit, melyek közöttök kiengesztelődések után váltattak. Mindketten érezték, hogy a közöttök történt viszály által a köztiszteletből vesztek. Bámulták egymást. Szükségök is volt egymásra. A király óhajtotta, hogy emlékét egy nagy író adja a maradéknak által. A nagy író felmagasztalva érezte magát a nagy király által. Ámde a sebek, melyeket egymáson ejtettek, sokkal mélyebbek voltak, hogysen behegedhetek vagy épen egészen begyógyulhattak volna. Nemcsak hegek maradtak, sőt a sebek helyei gyakran gennyedtek, sőt újra vérzettek is. A levelek leginkább bókokkal, hálálkodással, készséges szolgálatok ajánlásával voltak eltöltve. De

ha a király visszaemlékezett azon álnok és gonosz cselekre, melyekkel őt Voltaire bosszantotta, a megvetésnek és haragnak hangjai egyszer-másszor keresztültörték a dicsérő szavak hízalgő zenéjén. Sokkal rosszabb volt még, ha valami Voltairét azon meggyaláztatásra emlékeztette, melyet ő és rokona Frankfurtban szenvedtek. Áradozó dicsőítéseit azonnal szemrehányások és szitkok váltották fel. «Emlékezzék csak, miként viselte magát irányomban. Ön miatt vesztettem el született királyom kegyeit, ön miatt hagytam el hazámat. Szerettem önt, bíztam önben. Nem óhajtottam egyebet, mint éltemet ön szolgálatában tölteni halálom órájáig. És mi volt jutalmam, megfosztva mindentől, mivel ön megajándékozott, a kulcstól, a rendjeltől, a nyugdíjtól, voltam kénytelen ön országából távozni. Vadásztak reám, mintha önnek valamely gránátos ezredéből szöktem volna meg. Elfogtak, meggyaláztak, kizsebeltek. Önnekatonái meghurczolták hugomat a frankfurti utcák sarában, mintha az ön táborának podgyászhadához tartoznék. Ön nagy lelki tehetségekkel, ön sok dicső tulajdonokkal bír, de önnek egyszersmind egy utálatos hibája is van; ön embertársainak lealázásában gyönyörködik, ön a philosoph nevet gyanússá tette. Ön a vakbuzgók rágalmazásait bemázolni segített, midőn azt mondá, hogy azoknak igazságában és ember-szeretetében bizni nem lehet, kik a keresztyén vallást megtagadják». Erre a király mérsékeltebb

haugon, de hasonló darabossággal válaszol: «Tudja ön, hogy Poroszországban gyalázatosan viselte magát? Szerencséje, hogy oly emberrel volt dolga, ki a lángeszűek gyengeségei iránt annyira kiméletes, mint én. Ön nagyon is megérdemelte, hogy a fogház belsejével megismerkedjék. Önnek tehetségei nem ismertebbek megbízhatatlanságánál és gonoszságánál. Ön gyűlölsége ellen a sír nem menedék. Maupertuis meghalt, és ön még most sem szűnik meg őt rágalmazni és nevetségessé tenni, mintha életében még nem elég nyomorulttá tette volna. Hallgassunk erről, különösen hogy ön hugaról ne halljak semmit. Neve halálra untat. Én önnek hibáit el tudom tűrni ön érdemeiért, de ő se *Mahomedet*, se *Meropet* nem írta.»

Fel lehetett tenni, hogy egy ilyenmü kifakadás véget vet minden további barátságos közlekedésnek. De ez épen nem történt meg. A bosszúság minden hasonló rohama után e rendkívüli pár szerelmesebb lett egymásba, mint azelőtt volt, bókokat és magasztaló szónoklatokat váltott a legcsudálatosabb őszinteséggel.

Nagyon feltehető, hogy azon emberek, kik egymásnak a fennebbi példa szerint írtak, nem voltak igen óvatosak a beszédben, ha egymásról szóltak. Mitchell, az angol követ, ki tudta, hogy a király Voltairenek a legfontosabb dolgokat is minden tartózkodás nélkül megírt, elbámult hallani, hogy ő felsége ezen nagyon kegyelt levelezőjéről úgy szólott, mint a ki egy

gonosz szívű pribék és a legnagyobb gazember a föld színén. Különben azon módor se volt sokkal illedelmesebb, melyben a királyról a költő beszélt.

Hihetőleg Voltaire maga is zavarba jő, ha meg kell vala mondania, hogy Frigyes iránt mily érzellemmel viseltetik voltaképen. Vegyülék volt az minden érzeményből, a rosszakaratból és barátságból, gyűlöletből és csudálásból: az arány pedig, melyben ez elemek vegyítve voltak, minduntalan változott. Az öreg pátriárka hasonlított egy elkényeztetett gyermekhez, a ki rikít, tiporog, hadonáz, nevet, csókol és simul egy negyed óra alatt. Bosszúja nem szűnt meg, de mégsem volt előszeretet nélkül régi barátja iránt. Mint franczia sikert óhajtott hazája fegyvereinek; mint philosoph remegett azon trónért, melyen egy philosoph ült. Azon töprenkedett, hogy megmentse, de egyszersmind meg is alázza Frigyest. Erre egy út volt és csakis ezen egyetlen, melyet követve, minden egymással ellenkező érzeményei kielégítést találhattak. Ha Frigyes Franciaország közbenjárása által mentetik meg, és köztudomásra jut, hogy e közbenjárásért Voltairenek tartozik, ez igen is dicső megtorlás volna, így igen is izzó paraszt lehetne gyűjteni Frigyes büszke fejére. A hiú és nyughatatlan költő nem is tartotta lehetetlennek, hogy az Alpeselek közötti remetelekából Európa hatalmasságaira a békefeltételeket reá olvashassa. D'Estrée elhagyta Hannoverát és a

francia sereg vezéréül Richelieu herceg neveztetett ki, egy oly ember, ki hírnevét leginkább szerencsés szerelmikalandjai után nyerte. Richelieu ugyanis azon csábítók neméhez tartozott, kik a csábítást hivatásuknak tekintik, kik az ifjú Crebillon és La Clos hőseinek mintául szolgáltak. Ifjabb korában a királyi család sem volt biztos vakmerő szerelme ellen. Azt hitték, hogy hódításai által az Orleans-családba be is tolakodott, és némelyek gyanakodtak, hogy azon titokteljes lelkifurdalásokban sem volt ártatlan, melyek XV. Lajos szépséges anyjának végső óráit megkeserítették. De most a herceg hatvan éves volt. Szive mélyében megromolva a gonosz élet által, esze megszokva csupa haszontalanságokkal foglalkozni; testének egészsége tönkretéve; vagyoni viszonyai zavarban; és a mi legrosszabb vala, egy nagyon vörös orral ékeskedve; így lépett egy eltörődött, könnyelmű, disztelen aggság küszöbére. A nélkül, hogy egy hadsereg vezényletéhez legkevesebb tehetséggel bírt volna, azon személyes bátorságon kívül, mely minden francziának sajátja; a hannoveri sereg élére állíttatott, és állásában el is követett mindent, hogy azon kárt, melyet vagyonában korhelyisége és pazarlásai okoztak, vesztegetés és sarczolás által helyreépítse.

Richelieu herceg életének alkonyán gyűlölte a philosophokat, mint felekezetet, nem rendszeröknek azon része miatt, melyet egy valódi bölcs kárhoztatott volna, hanem épen helyes

igazságaik: úgymint az igazság kutatására való törekvésök miatt, és mert azon társadalmi visszaéléseket kérlelhetetlenül üldözték, melyeknek kiváló személyesítője ő volt. De ő maga, szinte úgy mint mások többen, kik vele egyforma gondolkozásúak valának, Voltaire-t elkülönítették a proscibáltaktól. Gyakran küldött Voltairehez Ferneybe hízalgó leveleket. Megtisztelé a philosophot azzal, hogy tőle pénzt kölcsönözött, sőt leereszkedő barátságában annyira ment, hogy tartozásainak kamatairól is megfelejtkezni meltóztatott. Voltaire azt hitte, hogy módjában lesz a kiralyt és a hercezet közelebb hozni egymáshoz. Mindkettőhöz komolyan irt, és annyira czélját is érte, hogy közöttök levelezés indult meg.

De Frigyes menekvését egészen más eszközöknek köszönheté. November elején, úgy látszott, a háló körülötte mindenfelé fel van állítva. Az oroszok pusztítva nyomultak a kéleti tartományokon elő. Slézia el volt lepve az osztrák seregek által. Egy nagy franczia sereg közeledett nyugot felől Soubise marschal vezénylete alatt. Berlint megrohanták és felprédálták a horvát csapatok. Ez volt a helyzet, melyből Frigyes fényes dicsőséggel harmincz nap alatt kibontakozott.

Legelőbb is Soubise ellen indult. November 5-én találkoztak seregeik Rossbachnál, a francziák kétszerte többen voltak, de rosszul fegyelmezve és rosszul vezetve. Frigyes mesteri tak-

tikája, és jól fegyelmezett vitézsége teljes győzelmet nyert. Hét ezer foglyot ejtett az ellenség sergéből: ágyúik, zászlóik, podgyászuk a győző birtokába jutott. Azok, kik menthették magokat, szétfutottak, mint egy rendetlen csorda, melyet lovasság ugrat széjjel. Nyugaton győzván a király, Szézia felé fordult. Itt minden veszve látszott. Boroszló elesett, és Lotharingiai Károly hatalmas hadával elfoglalva tartotta az egész tartományt. Deczember 5-én, a rossbachi csata után épen egy hónap múlva, Frigyes negyven-ezer emberrel, Károly herczeg pedig hatvan-ezerrel Leuthennél, Boroszlóhoz közel, jöttek egymással szembe. A király, ki egyébiránt igen hajlandó volt a közkatonát merő gépnek tekinteni, e nevezetes napon ugyanazon eszközhöz nyult, melyet később Napoleon oly kitünő sikerrel használt katonái fellelkesítésére. A főtisztek összehivattak, Frigyes erélyteljes lángoló beszéddel tüzelte őket, és utasította, hogy katonáikhoz ugyanazon hangon szóljanak, mint ő szólott hozzájuk. Midőn a seregek csatarendben fel voltak állítva, a porosz katonák vad lelkesedéssel várták a csatát, de lelkesedésök egy komoly néphez illőleg nyilatkozott. A hadoszlopok a dobok pergéséhez és sipok visításához régi durva szász nótára egyházi zsoltárokat énekelve indultak előre. Soha oly vitézül nem verekedtek, és soha vezérok lángesze világosabban nem tünt ki. «E csata», így szólt Napoleon, «mestermű volt, és maga egyedül képes Frigyest

a legkitünőbb hadvezérek közé emelni.» A győzelem teljes és tökéletes volt. Az osztrák seregből huszonthétezer részszerint elesett, részszerint megsebesült, részszerint hadifogságba jutott. Ötven zászló, száz ágyú, négy ezer tehervonat került a poroszok kezére. Boroszló megnyitotta kapuit, Szézia vissza volt foglalva. Lotharingiai Károly visszavonult, szégyenét és keservét Brüsszelben elrejteti, Frigyes pedig téli szállásra vonulva, katonáinak pihenést engedett, egy oly hadjárat után, melyhez viszontagságaiban hasonlót a régi történet nem ismer.

A király hírneve elterjedett az egész világon. A mult év alatt viadalt állott ki három hatalmaság ellen, melyek közül a leggyöngébb is háromszoros erővel bírt az övéhez képest. Négy derék osatát vívott túlnyomó erő ellen. E csaták közül hármát nyert; és a kollini vereség így kipótolva, nevelte inkább, mint súlyesztette katonai hírnevét. Lipese ugyan és Waterloo nevezetesebb eredményeket szült az emberiségre. De a lipesei csata dicsőségében a poroszok az osztrákokkal és oroszokkal osztoztak; és Waterloonál a britt gyalogság viselte a nap terheit. A rossbachi győzelem katonai szempontból kevésbé volt dicséretes a leutheninél; mert egy ügyetlen hadvezér és zilált hadsereg ellen nyeretett meg, de erkölcsi hatása megbecsülhetetlen vala. Minden elébbi diadalait Frigyes németek ellen szerezte, és nem költhettek büszke érzelmeket a német nép szívében. Lehetetlen

volt, hogy a hesseni, akár a hannoverai, hazafiúi örömet érezhettek volna, midőn meghallották, hogy a pomerániak lekaszabolták a morvákat, vagy hogy a szászországi zászlók a berlini székesegyházban tüzetek fel. Valóban, ámbár a németeknek katonai hírnevét és méltán nagyra tartották az egész világon; de nem dicsekedhettek nagy napokkal, melyek őket mint népfajt megillették; Agincourthoz, Bannockburnhoz hasonlókat történelmők nem ismert. Többnyire győzelmeiket egymás ellen nyerték; és legfényesebb tetteiket idegenek ellen Eugen vezetése alatt vitték véghez, ki maga is idegen vala. A rossbachi ütközet hírére felpeszdült a vér az egész hatalmas népségben, mely az Alpoktól a Balti-tengerig, Kurland partvidékeiktől Lotharingiáig foglal tért. Westphaliát és Alsó-Szászországot számtalan idegen sergek özönlötték el, melyeknek nyelvét senkisértette, melyeknek elbizakodó és zsaroló magokvisellete a legélénkebb bosszankodást és gyűlölséget költötte fel ellenök. E' túlszámú ellenség futni volt kénytelen egy maroknyi német had előtt, vezetve egy fejedelem által, ki apáról és anyáról német vér volt, kinek szőke haja és világoskék szeme német eredetére emlékeztettek. Nagy Károly birodalmának szétbomlása óta a német faj soha ily előnyt nem nyert a franczia ellen. Ennek hírére örömben és büszkeségben úszott az egész nagy nemzet, mely különféle tájszólással Arminius régi nyelvét beszélte. Frigyes

dicsősége bizonyos mértékben pótolni kezdé a közös kormánynak és közös fővárosnak hiányát. Ő lett az egyesülési pont minden igaz németre nézve; tárgya a kölcsönös örvendezésnek a bajor, a westpháli, a frankfurti és nürnbergi polgárok között. Csak ekkor tűnt először föl, hogy a németek valamennyien ugyanazon egy nemzetnek fiai: csak akkor lehetett észlelni azon hazafias szellemet, mely 1813-ban Közép-Európa felszabadításának nagy munkáját véghez vitte, és mely ma is, és még sokáig, a Rhenus folyam szabadságát védi és védeni fogja.

Ezen nevezetes napnak következményei nem is szorítkoztak csupán a politika terére. Németországnak legnagyobb költői és szónokai bevallják, hogy a nagy király, ámbár anyanyelvét se nem becsülte, se nem értette, ámbár kizárólag Franciaországot tartotta a bölcsészet és jóízlés hazájának; daczára saját hajlamainak, sokat tett, hogy honfiainak nemtője az idegen járom alól magát kivonja: és hogy, midőn Soubise-t meggyőzte, szándéktalanul felköltötte azon szellemet, mely csakhamar kétségbe vonta Voltairenek és Boileaunak irodalmi felsőségét. Ám az események ily csudálatosan forgatják fel az emberek terveit. Egy fejedelem, ki csak francziául olvasott, csak franczia nyelven írt, ki a franczia classikusok közé soroztatni vágyott, a nélkül, hogy legkevésbé gyanította volna, eszköz lett a fél continens felszabadítására azon franczia kritikától, melynek ő maga élte fogy-

táig rabja volt. Németországnak lelkesedése Frigyesért, alig ért fel az angolok lelkesedésével. Szövetségesünk születési napja szinte oly magas lelkesedéssel ünnepeltetett meg, mint saját uralkodónk napja; és éjjel London utcái fényben úsztak. A rossbachi hős arczképe, háromszögű kalapjával fején, és hosszú czopfjával tarkója mögött, minden házban látható volt. A figyelmes észlelő ódonszerű vendégházakban és a kápárúsok tárczáiban még ma is Frigyes arczképeiből huszat fog találni II. Györgynek egy arczképre. A czímfestők nyakra-főre zaklattattak, hogy Vernon admirál képét a porosz király képére átpingálják. A lelkesedés kivált a vallásos embereken volt a legnagyobb és leginkább a methodisták körében, kik tudták, hogy az osztrákok és francziák pápisták. Whitfield hallgatói egyikének naplójában, melyből egy töredék hozzánk is eljutott, azon napról, melyen a leutheni ütközetért az oltár előtt hálatisztelet tartatott, következő kiválólag nevetséges elmélkedést olvasunk: «Az úr felkölté a porosz királyt és katonáit imádságra. Böjtöltek három napig és mintegy egy óráig imádkoztak és zsoltárokat énekeltek, mielőtt az ellenséget megrohanták volna. Óh! mi szép imádkozni és harcolni. Néhány előkelő angol ifjú indítványba hozta, hogy mint önkénytesek Németországba mennek a legnagyobb vezér alatt tanulni a hadászatot. A britt előzékenységnek és megtisztelésnek e túlságos bizonyítását Frigyes illedelmesen meg-

köszöné. Az ő táborában nem lehetett helye a haditudomány kedvelőjének. A porosz hadi fegyelem csaknem a kegyetlenségig szigorú volt. A tisztektől, míg táborban álltak, oly szigorú öntagadás és tartózkodás követeltetett, melynél nagyobbat a legszigorúbb szerzetesrendnél is alig lehetett feltalálni. Bármi magas születésűek lettek légyen, bármi magas szolgálati rangot foglaltak el, nem volt szabad más mint czinédényről étkezniök. Nagy vétek volt, még ha a tábornagy vagy gróf is, csak egyetlen egy ezüstkanalat bírt podgyászában. Elvezethez szokott ifjú angolok, kik évenként 20,000 font jövedelemmel birtak, kényelemhez és szabadsághoz szokva, nem egykönnyen hajoltak volna e spártai szigor alá. A király nem merészelhetett volna velök így bánni és őket úgy rendben tartani, mint saját alattvalóit. Azon viszonyban, melyben Angliához állott, a Howardokat és Cavendisheket bajosan lehetett volna elzáratni vagy agyonlövetni. Pedig néhány előkelő úr példája, kiket hintók és egyenruhás cselédek kísértek, kik ezüsttálakból étkeztek és pezsgőt ittak, elég lett volna egész seregének megvesztegetésére. Legjobbnek vélte tehát elejét venni a dolognak és illedelmesen megtagadni serege közé ily veszélyes pajtásoknak felvételét.

Angolország sokkal haszonvehetőbb és elfogadhatóbb segílyt nyújtott. Közel hétszáz ezer fontra rúgó évi sübsidium képesité a királyt seregét több mint ötven ezer emberrel szapo-

ritani. A hatalmának és dicsőségének tetőpontján álló Pitt elvállalta nyugoti Németországnak védelmét a francziák ellen, és Frigyestől csak azt kívánta, hogy egy tábornokot kölcsönözzön. Frigyes e célra a braunschweigi herceget választá, ki a porosz szolgálatban magát nagy mértékben kitüntette. E herceg tehát egy részszerint hannoveraiakból és angolokból, részszerint a kis német herczegségektől bérbe fogadott hadból szervezett sereg élére állíttatott, és csakhamar is igazolta a két szövetséges állam választását. Frigyes után a kor második hadvezérének bizonyult.

Frigyes a telet Boroszlóban töltötte olvasással, írással és előkészítve a legközelebbi hadjáratot. A veszteség, melyet a háború seregeiben okozott, csakhamar pótolva lőn, és az 1758-ki tavasszal már ismét készen állott a viadalra. A braunschweigi herceg a francziákat sakkba tartá. A király néhány csatározások után az osztrákokkal, melyeknek semmi nevezetes eredménye nem lett, az oroszok ellen indult, kik mindenütt, hol megfordultak, gyilkolva, gyujtogatva és pusztítva nyomultak országának szívébe. Czorndornnál ütközött velök az oderai Frankfurt közelében. A csata hosszas és véres volt: kegyelmet se nem adtak, se el nem fogadtak egymástól, mert a németek és scythák egymás ellen elkeseredett bosszút forraltak, és a környéken mindenféle feltűnő pusztítások, melyeket a félig vad támadók véghezvittek, feltüzelték a királyt és had-

seregét. Az oroszok nagy vérontás után visszaverettek, és néhány hónapig nem kelle semmitől tartani a keleti oldalról.

Hálaünnepélyt rendelt a király, melyet a nép büszkén és gyönyörrel ült meg. Angolországban az öröm nem volt kevésbé lelkesült vagy őszinte. Ezt lehet tekinteni azon időnek, mikor Frigyes katonai dicsősége legmagasabb pontját elérte. Egy rövid három negyedév alatt három nagy ütközetet nyert három nagy, harcziás és hatalmas birodalmak, a Francia, Ausztria és az Orosz birodalom ellen.

De a sors úgy akarta, hogy ez erős lélek a jó és bal szerencsének rögtöni egymásután következő változásai által kemény próbára tétessék. A diadaloknak e fényes sorát nyomban követték oly csapások, melyek bármely más hadvezérnek dicsőségét elhomályosíthatták és szívét megtörhették volna. Frigyes azonban balszerencsében is mindig tisztelet és csodálkozás tárgya volt alattvalói, szintúgy mint ellenségei előtt. Elborítva a viszontagságok sokasága által, életűntan, még mindig nem tágitott, nagyobb a vereségben és hátrálásban, nagyobb oly helyzetben, mely minden reményt a jobb szerencsére kizárni látszott, mint legbüszkébb diadalainak térein.

Legyőzván az oroszokat, Szászországba sietett, a császár- királyné seregeivel találkozandó, melyeket Daun a legóvatosabb és Laudon a legleleményesebb és legvállalkozóbb tábornokai

vezénylettek. E két híres tábornok oly haditervet állapított meg, melyben az egyiknek óvatossága, a másiknak erélyével ügyesen egyesítve látszott. Késő éjjel meglepték a királyt hochkirchi táborában. Lelki ébersége ugyan megmenté seregeit az elpusztulástól, de a vereségtől és a nagy veszteségtől, melyet szenvedtek, semmi nem volt képes őket megmenteni. Keith tábornok elesett. Az első ágyúlövés dörgése felkölté a nemes száműzöttet álmából, és ő rögtön sietett a csatarend első soraiba. Veszélyesen megsebesülve, mégsem akarta elhagyni a csatát, és midőn katonáinak megtört soraiban a rendnek helyreállításával volt elfoglalva, egy osztrák golyó véget vetett tarka és eseménydús életének.

A csapás komoly vala. De minden hadvezérek között Frigyes legjobban értette, hogyan kell jóvátenni egy vereséget; Daun pedig legkevésbé tudta, hogyan kell felhasználni a győzelmet. Néhány nap múlva a porosz hadsereg ismét oly félelmes volt, mint azelőtt. A kilátás mindazáltal nem volt biztató. Egy osztrák sereg Harsch tábornok alatt ellepte Sléziát, és ostromzár alá vette Neisse várát. Daun a hochkirchi győzelem után elbizakodva írt Harschnak: «Előre Neisse ellen, ne legyen gondja a királynak, vele majd megszámolok én». Az igaz, a poroszok helyzete nagyon kétséges volt. Slézia és a porosz sereg között Daun győztes hada állott, a poroszoknak nem volt könnyű eljutni Sléziába, és ha eljutnak is, Szászországot megnyitják az osztrák sereg

előtt. De Frigyes erélye és tevékenysége legyőzött minden akadályt. Egy rendkívüli gyors körmenet által megkerülte Daunt, sietett Sléziába, felszabadította Neisset az ostrom alól és Harschot Csehországba visszaszorította. Daun felhasználta Frigyes távollétét Drezdä ostromlására. A poroszok dühösen védték. E művelt és vagyónos város lakosai kíméletért a helyőrségnél a városban, szinte úgy mint az ostromlóknál a városon kívül, hasztalan esdettek.

A gyönyörű külvárosok földig leégtek. Világos volt, hogy a belvárost, ha csakugyan bevéteik, utczáról-utczára szuronyszegezve kelleñd elfoglalni. E közben hír érkezett, hogy Frigyes, megtisztítván az ellenségtől Sléziát, gyors menetekben közeledik Szászország felé. Daun elhagyta Drezdát és visszavonult osztrák földré. A király romtorlaszok között tartotta diadalmas bevonulását a szerencsétlen fővárosba, mely oly kegyetlenül bűnhődött fejedelmének lágy és álnok politikája miatt. Így érkezett el november 20-ika, a hideg véget vetett a hadműveleteknek és a király téli szállásra ismét Borószlóbä ment.

A hét borzasztó évnék harmadika lejárt, és Frigyes még mindig talpon állott. Ez évben nemcsak hadászati, de családi veszteséget is szenvedett. Október 14-én, ugyanakkor, midőn Hochkirchnél csatát vesztett, azon emlékezetes napon, mely negyvennyolcz évvel később és még sokkal terhesebb vereség után, a porosz monarchiát

porba dőlni látta, meghalt Vilma Beureuthi herczegnő. Azok után itélve, miket részszerint saját jegyzeteiből, részszerint legéberebb kortársainak irataiból felőle tudunk, elmondhatjuk, hogy nyers, érzéketlen és epés természetű, de hogy egyszerűsmind nem volt minden jóságos és magasztos érzelmek nélkül. A természettől erős és észlelő lelke magas műveltségben részesült; Frigyesnek kedvencz nővére és ez lenni méltó is volt. Frigyes érezte veszét oly mélyen, mint csak vas természete valamely veszteséget, egy csatának vagy tartománynak veszét kivéve, érezni képes vala.

Boroszlóban Frigyes fáradhatlan volt költészeti munkáiban. Talán a legelmésebb sorok, melyeket valaha írt, egy gúnyversezetben olvashatók, melyet Lajosra és Pompadourra e tél alatt szerzett és Voltairenek megküldött. A versezet valóban oly jó volt, hogy Voltaire félni kezdett, nehogy gyanuba jőjjön, mintha ő maga írta vagy legalább kijavította volna, és részszerint féltében, részszerint, tartunk tőle, kárörömből Choiseulnak, Franciaország első miniszterének, küldötte el. Choiseul elég bölcsességgel bírt, hogy Frigyes ellen ugyanazon fegyvert használja, és e czélból Palissothoz fordult, ki mint verselő némi hírnévben állott. Palissot néhány igen csipős verset készített is Frigyesnek erkölcsi és írói jelleméről, és ezen sorokat Choiseul megküldötte Voltairenek. E versviadal, mely közvetlenül a zorendorfi vérontást és Drežda fel-

égetését követte, sajtóságot vet a porosz király jellemének csudálatos vegyületére.

Frigyes ezen pillanatban egy új ellenség által lett megtámadva. XIV. Bencze, Szent Péter kétszázötven utódainak legjobbika és legbölcsebbike, megszűnt élni. Azon rövid időközben, mely az ő és tanítványa Ganganelli uralkodását elváltatja. Rezzonico foglalta el a római egyház trónját, ki XIII. Kelemen nevét vette föl. E buta pap megakará kísérteni, tekintélyének súlyával mit tehet az igazhitű Mária Theresia mellett, egy eretnek király ellen. Karácsony ünnepén egy pallost, egy gazdag övezettel és hüvelylyel együtt, azonkívül egy király-vörös bársonykalapot hermelinnel bélelve, továbbá egy galambot gyöngyökből szöve, jelképét a szentléleknek: a szent atya a nagy mise alatt megáldván, Daun tábornoknak, a kollini és hochkirchi győzőnek, nagy ünnepélyesen megküldött. A kegyelem hasonló jelvényeivel a pápák nem egyszer ajándékozták meg azon hősokeket, kik a hit mellett buzgóan harcoltak. Hasonló megtiszteltetésben részült hat századdal azelőtt Bouillon Gottfried II. Urban által; hasonlóan Alba herceg a németalföldi szabadság elfojtásáért, és Sobieszky Bécs felszabadításáért. De azon mély tiszteletet, melylyel a szentszék fennebbi ajándékait a szent sír daliája a XI. században fogadta, és mely varázsát még a XVII. században sem vesztette egészen el, kimondhatatlan nevetséges volt várni azon nemzedéktől, mely

Voltairet és Montesquient olvasá. Frigyes gúnyverseket írt az adományozóra, az adományokra és az elfogadóra. De a közönség sem maradt háttérben, és egy általános röhögő kaczaj, mely Sz.-Pétervártól Lisszabonig hangzott, emlékezteté a vatikánt, hogy a kereszthadak ideje már elmúlt.

A negyedik hadjárat, a legszerencsétlenebb e boldogtalan háborúban, megnyílt. Az osztrákok ellepték Szászországot és fenyegették Berlint. Az oroszok megverték az Odera mellett a király tábornokait, fenyegették Sziléziát és Laudonnál egyesülvén, Kunersdorfnál erősen elsánczolták magokat. Frigyes sietett megtámadásukra. Egy nagy csata következett. A nap kezdetén minden meghátrált a poroszok dühös rohama és vezéruknek ügyes műveletei előtt. A király már futárt küldött Berlinbe két sor izenettel, hogy a győzelem teljes. Időközben a makacs oroszok, megverve bár, de meg nem törve, egy csaknem vihatlan állásban, egy halmon, a frankfurti zsidók temetőjében helyt foglaltak. Itt a csata újra megindult. A porosz gyalogságnak hat óra hosszant tartó harcban, kimerülve a napnak csaknem tropikai hősege által, ismételve támadni kellett. Mindhiába! A király három rohamot személyesen vezénylett, két lovat lőttek el alóla. Törzstisztjei mind elhullottak mellette. Kabátját a golyók sokszorosán átlyukaszták. Mindhiába! Gyalogsága iszonyú vérontással veretett vissza. Rémség fogta el az embereket. E pillanatban Laudonnak tüzes lovassága, mely még hasz-

nálva nem volt, megrohanta a bomladozó sorokat. Most általános vad futás következett. Frigyes maga is csaknem fogoly lett, és csak nehezen menekült egy vitéz tisztnek segítségével, ki maroknyi huszáraival néhány perczig oldalról támadott. Megtörve testben és lélekben, a király éjjel egy faluba jutott, melyet a kozákok kiraboltak, és ott egy elpusztított és elhagyatott csürben egy szalmarakásra vetette magát. Innen egy másik sürgönyt küldött Berlinbe, mely az elsőtől nagyon különbözött: — «Szállítsátok tova Berlinből a királyi családot, a levéltárakat Potsdamba. A város, ha lehet, alkudjon meg az ellenséggel.»

A vereség valóban lesújtó volt. Azon ötven ezer ember közül, kik reggel a fekete sas alatt állottak, alig maradt háromezer együtt. A király ismét a méregre gondolt, és írt barátainak búcsúleveleket, és intézkedett, mi történjék halála esetében. «Nem maradt számomra semmi remény», így írja egyik levelében, «minden elveszett, nem akarom túlélni országom végromlását. Isten veletek örökre.»

Azonban a szövetségesek kölcsönös irigykedése akadályozá őket, hogy a győzelmet lehetőleg felhasználják. Nehány napot pepecselésekkel és versengésekben eltarisznyáztak; és néhány nap, melyet Frigyes felhasználhatott, többet ért neki, mint másoknak évek érhettek volna. Az ütközet utáni reggel seregéből tizennyolc ezer embert összeszedett. Hada csakhamar felszapo-

rodott harminczezer emberre; a közel eső várakból ágyút hozattak elő, és így ismét egy sereg talpon volt. Legelől is Berlin egy időre fedezve volt, de a szerencsétlen események szakadatlan sorba érték a királyt. Egyik tábornoka, egy nagy hadosztályyal együtt, Maxennél elfogatott; egy másik Meisennél vereséget szenvedett, és midőn végre egy csikorgó télnek közepette az 1759. évi hadjárat végét érte, kétségbeejtő lett Poroszország helyzete. Egyetlen vigasztaló körülmény az volt, hogy a Braunschweigi Ferdinánd nyugaton szerencsésebb volt mesterénél; és viselt dolgai által, melyek között a minden csata a legdicsebb volt; francia részről minden aggodalmat eloszlatott.

Most az ötödik év kezdete közeledett. Lehetetlennek látszott, hogy a porosz föld, mely száz meg százezer ellenségei által többszörös pusztítást szenvedett, a harczot még tovább is bírassa. De a király a háborút olymódon folytatta, mint a francia conventen kívül, a francia forradalomnak haldokló napjaiban, európai hatalom soha. Királyságával úgy bánt, mint egy ostrom által bevett várossal bánt volna; semmibe véve mily mértékben pusztul a polgárok vagyona, mily mértékben szenved a magánszorgalom; hacsak az ellenséggel szembe tudjon szállani. «Míg csak egy férfi van Poroszországban, ezen férfi fogjon fegyvert»; «míg csak egy ló van valahol, fogják az ágyú eleibe». Az ércz-pénz meghamisították, a tisztviselők nem fizet-

tettek, némely tartományokban a polgári köz-igazgatás egészen megszűnt. Hiszen volt még rozskenyér és burgonya, volt még por és ólom, és a meddig volt még mivel fenntartani és elpusztítani az életet, addig Frigyes a végletekre el volt határozva.

Az 1760. évi hadjáratnak kezdete nem volt kedvező. Berlint az ellenség ismét megszállotta. A lakosoktól nagy sarcok zsaroltattak, és a királyi palota kirabolgatott. De végre is szerencsétlen két év után a győzelem zászlóihoz visszatért. Liegnitznél Laudon ellen nyert egy nagy csatát, Torganunál, egy napi iszonyú vérontás után, egy másikat Daun ellen. Az ötödik év végével az eredmény még mindig kétséges maradt. Azon vidékeken, melyekben a harcz dühöngött, a nyomor és kimerülés borzasztóbb volt, mint valaha, de volt még ember és állat, volt még fegyver és élelem, és Frigyes harcolni meg nem szűnt. Igazán, egész a vadságig volt bőszülve. Szíve megtelt gyűlöléssel. Azon makacsság, melylyel ellenségei által üldöztetett, bárha eredetileg saját elvtelen magaviseletének volt következménye, benne felingerelte a bosszú szomját, melyet titkolni nem is igyekezett. «Nehéz embernek elviselni azt, mit viselnem kell», így írt egyik levelében, «érezni kezdem, hogy az olaszok mondája szerint a bosszú csakugyan Istennek gyönyörűsége. Bölcsészetem a szenvedések alatt elkopott. Én nem vagyok szent, mint azok, kikről a legendákban olvasunk,

és megvallom, hogy nyugodtan halnék meg, ha mások fejére azon keserűségnek, melyet én szenvedek, csak egy részét is reá tudnám háritani.»

Ily érzelmek által emelve küzdött változó eredménnyel, de mindig dicsőségesen az 1761. évi hadjáratban. Egészben véve ezen hadjárat a poroszokra nézve kedvező nem volt. Az ellenség nem nyert ugyan nagy csatát, de daczára az üldözött tigris kétségbeesett ugrásainak, az üldözők köre szorosán bezárkózott körülötte. Laudon a schweidnitzi erős várat meglepte. Ezen várral együtt Sléziának fele és a legfontosabb szorosok fölötti uralom, az osztrákok birtokába jött. Az oroszok megverték a király tábornokait Pomerániában. Országá annyira el volt pusztítva, hogy saját vallomása szerint, kétségbeesve tekintett maga körül, és képtelen volt elképzelni, hol találjon újonczot és élelmet.

Épen ez időben két nevezetes esemény történt, mely egészen megváltoztatta Európa csaknem valamennyi hatalmasságainak egymás iránti viszonyaikat. Egyike ezeknek volt Pitt visszalépeése a hatalomtól, másika: Erzsébet orosz czárné halála.

Pitt visszalépeése a Brandenburgi ház végromlását látszott jóslani. Pittnek büszke és szenvedélyes természete, képtelen volt valamire, mi akár félelemhez, akár áruláshoz hasonlított. Sokszor nyilván kimondotta, hogy mindaddig,

míg a miniszteri székhelyen ül, Anglia utrechti békét nem köt soha, és önző indokból szövetségesét végső szükségében sem fogja elhagyni. A szárazföldi harc az ő háborúja is. Bátran kimondá; ő, ki azelőtt Carteret hannoverai politikáját és Newcastle politikáját a német államoknak nyújtott subsidiumok miatt ékesen szólásának ellenállhatatlan fegyverével ostromolta; hogy Hannovera Angliának szintoly becses birtoka, mint Hampshire, és hogy Amerikát Németországban fogja meghódítani. Ő elbukott és a hatalom, melyet nem ugyan mindig óvatosan, de mindig erélyesen és geniálisan kezelt, egy Tory-párthoz tartozó kegyencz kezébe került. Azon párthoz tartozónak, mely Vilmosnak mindig útját állotta, mely Marlboroughot üldözte, mely a cataloniakat feladta Anjou Fülöp bosszújának. Franciaországgal békét kötni; akár tisztességes, akár nem tisztességes, sietséggel felbontani minden continentalis összeköttetéseket, ez főcéljai közé tartozott az új miniszternek. Ezen politika Frigyet, ámbár igazságtalan, idegenkedéssel töltötte el Anglia iránt, és eredményeket szült, melyeket a civilizált világ még ma is mindig érez. Ezen politika okozta, hogy néhány évvel később, Anglia nem talált az egész continensen egyetlen szövetségesre sem azon élet-halál harcban, melyet a Bourbon-ház ellen vívott. Ezen politikának kell tulajdonítani, hogy Frigyes elidegenedve Angliától, későbbi éveiben szorosán csatlakozott Oroszországhoz, és részes

lett azon nagy vétekben, mely termékeny anyja több nagy vétkeknek: úgymint Lengyelország első felosztásában.

Poroszország, alighogy elveszté egyetlen jó barátját, Angolországot, Pitt lemondása által: midőn Erzsébet halála az éjszaki politikában általános fordulatot idézett elő. Péter nagyherceg, Erzsébet unokaöccse, ki most az orosz trónra lépett; nem volt ugyan egészen mentes azon előítéletektől, melyeket nagynénje Frigyes ellen táplált: de tisztelője és szolgálai utánczója volt a nagy királynak. Az új czár uralkodásának napjai ugyan kevesek voltak és rosszak, de mégis elégségesek, hogy a keresztyén világ viszonyait lényegesen megváltoztassák. III. Péter czár szabadonbocsátá a porosz foglyokat, tisztességesen felszerelé őket és visszaküldé urokhoz; kivonta seregeit azon tartományokból, melyeket Erzsébet saját uradalmába bekebelezni szándékozott, és felmentette az eskü alól mindazon porosz alattvalókat, kik Oroszországnak a hűségi hitet letenni kényszerítették.

Meg nem elégedve, hogy Poroszországgal kedvező feltételek alatt békét kössön, azt kívánta, hogy a porosz szolgálatban nyerjen állást; porosz egyenruhába öltözött, a porosz feketesas-rendjelet mellére tűzte, készült Poroszországot meglátogatni, hogy bálványozása tárgyával találkozzék, és tetteleg tizenötezer embert küldött Frigyes hadának hézagait kiegészíteni. Így megerősödvé a király, csakhamar helyrehozta a vesztesége-

ket, melyeket a múlt évben szenvedett, visszafoglalta Siléziát, Burkersdorfnál megverte Daunt, körülzárta és bevette Schweidnetzt, és az új év vége felé oly erőt állított Mária Theresziával szembe, mely az 1759-ik évben szenvedett vereség előttinél nem volt kevésbé félelmes. A hadjárat befejezése előtt a nemzeti institutióknak, a nép érzelmeinek és szokásainak képtelen gúnyolása Péter czár által: összeesküvést hozott létre személye és kormányása ellen, melynek áldozatja lőn. A czárné, ki II. Katalin neve alatt most a császári hatalmat átvette, uralkodásának kezdetén épen nem volt Frigyes részére hajló és megtiltá, hogy seregei mellette maradjanak. De megtartá a békét, melyet férje kötött, és Poroszországot keletről veszély nem fenyegette többé.

Anglia és Franciaország ugyanez időben együtt léptek le. Szerződést kötöttek, mely által kötelezték egymást, hogy a németországi háborúban közönyösek maradnak. A coalitió ekként mindkét oldalról felbomlott, és az eredeti ellenek, Ausztria és Prussia, egyedül állottak szemközt.

Ausztria kétségtelen előnnyel bírt Poroszország felett, a rendelkezésére álló segédforrásokban, de alig látszott lehetőnek, hogy Ausztria maga vihessse végbe azt, mit hasztalanul igyekezett végbevinni, támogatva egyrésztől Franciaország, másrésztől Oroszország által. De veszély más oldalról is fenyegette a császári házat. A török porta fenyegető hangon szólalt

meg, és egy százezernyi ottoman sereg állított föl Magyarországot határainál. A császárkirálynénak büszke és bosszúálló kedélye is végre szelidülni kezdett, és 1763. évi februárban a hubertsburgi béke létrejött, véget vetvén azon háborúságnak, mely Németországot hét évig pusztította. A király nem engedett semmit. A fegyverben álló egész continens nem volt képes vasmarkából kicsikarni Sléziát.

A háború be volt végezve. Frigyes meg volt mentve. Dicsősége előtt elnémult maga az irigység is. Bár nem tett is oly nagy hódításokat, mint Nagy Sándor, Cæsar, vagy Napoleon, bár a csatatéren nem volt is szerencséje oly állandó, mint Marlboroughé vagy Wellingtoné, de példát mutatott, mely páratlan a történelem lapjain, az ész és kitartás mire képes, a hatalom és nyers erő legaránytalanabb fölénye ellen és a legkedvezőtlenebb szerencse daczára. Diadalmasan vonult Berlinbe, több mint hat évi távolléte után. Az utcák fényesen voltak kivilágítva. Midőn nyílt hintóban végighajtatott Braunschweigi Nándorral oldala mellett, a tömeg hangos dicsőítéssel és áldásokkal fogadta. Ellágyult a ragaszkodásnak ily jelei felett és ismételve hangosan kiáltá: «Éljen szeretett népem! Éljetek sokáig gyermekeim!» De ez örvendetes jelenetek között is mindenfelől szemébe tűntek a pusztulásnak és hanyatlásnak el nem rejthető nyomai és jelenségei. A város több ízben kiraboltatott. Népsége tetemesen megfogyott. Berlin azonban keveset szen-

vedett az ország egyéb részeihez képest. A magánvagyon annyira elpusztult, mindenki oly szorult állapotra jutott, hogy a legerősebb lelket is megrendíthette. A királyságnak csaknem minden tartománya harcztér volt, és pedig kegyelem nélküli harcznak tére. Horvát csapatok törtek Sléziára, kozákok tizezerenként korászoltak Pomerániában és Brandenburgban. A sarcz, melyet a berohanók kizsaroltak, állítólag száz millió tallért meghaladott, és a kizsaroltak értéke valószínűleg csekélyebb volt, mint a mennyit elpusztítottak. A szántóföldek parlagon heverték. A vetőmagot is fölemészte a dühös éhség. Ébhalál és az éhség által előidézett nyavalyák elseperték a csordákat és nyájakat, és nem ok nélkül lehetett attól tartani, hogy a borzasztó háborút valamely dögvész fogja követni az emberek között. Közel tizenötezer ház porig leégett. Az ország lakosainak száma hét év alatt 10 száztólival fogyott. Egy hatoda a harczképes férfiaknak a csatatéren hullott el. Némely vidéken aratás idejekor nem találkozott mezei munkás, asszonykézen kívül. Máshol az utazó borzadva haladt néma falvak között, melyekben nem maradt egy élő lélek sem. A pénz értéke süllyedt, a törvény és a hivatalok tekintélye szünetelt, a társadalom rendszere felfordult. Mert e görcsös viadalban minden, mi nem a hadviseléshez tartozott, anarchia volt. Maga a hadsereg is elveszté szervezetét. Több kitünő tábornok és egy sereg jeles tiszt elesett, és lehetetlen volt pótolni őket. Ujonzokat találni a

háború vége felé oly nehezen lehetett, hogy válogatni és az alkalmatlanokat visszautasítani lehetetlenné vált. Egész hadtestek szökevényekből és foglyokból állottak. Alig lehetett remény, hogy harmincz éves béke és szorgalom helyrehozhatja azon pusztítást, melyet hét évi háború okozott. Mégis ezen általános nyomor közepette volt egy megvigasztaló körülmény: Nem volt adósság. A háború terhei retteneteseek, alig elviselhetők valának, de nem maradt fenn hátralék, mely az ország pénzügyét béke idejében nyomta volna.
